

Engels'in devrimci Marksizmini savunmak için: Bir karşı-eleştiri

Volkan Sakarya

Eğer bu nedenle Barth ekonomik devrimin kendisi üzerindeki politik, vb. yansımalarının her tepkisini yadsıdığımızı varsayıyorsa o sadece yel değirmenlerine saldırıyor demektir. Elbette, sadece ekonomik koşullara genel bağımlılıkları temelinde; politik mücadele ve olayların oynadıkları özel rolle ilgilenen Marx'ın *On Sekizinci Brumaire*'ine bakması yeterli. Ya da *Kapital*'de örneğin kesinlikle politik bir eylem olan yasamanın çok keskin bir etkiye sahip olduğu iş günü bölümüne. Veya burjuvazinin tarihi üzerine olan bölümüne. (Bölüm XXIV) Ve yahut siyasi iktidar ekonomik olarak güçsüzse neden proletaryanın siyasi diktatörlüğü için savaşıyoruz? Zor (yani devlet gücü) aynı zamanda ekonomik bir güçtür.¹

İkinci Enternasyonal reformizminin Birinci Dünya Savaşı sırasında iflas etmesinin Marksizm için neden olduğu hayal kırıklığı, Ekim Devrimi ile yeni bir umuda dönüştü. Marksizm, Lenin'in önderliğindeki Üçüncü Enternasyonal ile küllerinden yeniden doğdu. Bu gelişmeler felsefe alanında Batı'nın genç aydınlarını, Lenin'in bu canlanmayı mümkün kılan Marksist yaklaşımının felsefi temelleri sorusuna yanıt aramaya yöneltti. Bu entelektüel militanlar arasında en

¹ Friedrich Engels, "Engels to Conrad Schmidt, October 27, 1890", *Marx and Engels Correspondence* içinde, çev: Donna Torr, International Publishers, 1968, https://www.marxists.org/archive/marx/works/1890/letters/90_10_27.htm.

önde giden isimler Georg Lukács, Karl Korsch ve Antonio Gramsci'ydi.² Erken dönemlerinde Lukács, İkinci Enternasyonal'de doruğa ulaşan Marksizmdeki yozlaşmanın köklerini Engels'in düşüncesinde buldu. Genç Lukács'a göre Engels, Marx'ın tarihsel ve eleştirel olarak diyalektik olan praksis felsefesini onu dogmatik bir şekilde maddenin hareket yasalarının evrensel bilimi olarak yorumlayarak ve praksisin özgün karakterini göz önüne almadan, hem maddeyi hem de toplumu aynı nedensellik biçimi altında alarak çarpıttı. Lukács, Marx'ın Marksizmini, Engels'in (Lukács'ın özne ve nesne diyalektiğinin mevcut olmadığını iddia ettiği) sözde vulgarizasyonundan Hegelci bir okuma yoluyla kurtarmaya çalıştı.³

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki dönemde Engels, bu kez Stalinist yozlaşmanın kaynağı olarak bir günah keçisi haline getirilecekti. Hruşçof'un gizli konuşması (25 Şubat 1956), İngiliz-Fransız-İsrailliler'in Mısır'ı işgâli (Ekim 1956) ve Rusya'nın Macaristan'ı işgalinden (10 Kasım 1956) sonra "yeni sol" olarak tanımlanan yeni bir akım ortaya çıktı.⁴ Bu akım Stalin'in terörünün felsefi kaynağını Engels'te buldu. Bu dönem boyunca Norman Levine, Frederic Bender, Terrell Carver, Gregory Claeys, Zbigniew A. Jordan, Sven-Eric Liedman, Tom Rockmore, Jonathan Sperber, Gareth Stedman Jones, Paul Thomas, Robert Tucker, Andrzej Walicki Engels'in Marx'ın düşüncesini çarpıttığı iddiasını yeniledi.⁵ SSCB'deki Stalinist yozlaşmanın kökleri, Soğuk Savaş döneminde Rus Marksistlerinin Engelsçi Marksizm yorumuyla bağlantılandırıldı.⁶

Politik ekonomi alanında, Soğuk Savaş'tan sonra, Michael Heinrich kendi deyimiyle Engels'in "dünya görüşü Marksizmi"ne karşı "Yeni Marx Okuması"nı öne sürdü.⁷ Heinrich, *Kapital*'in üçüncü cildinin baskısında Engels'in, Marx'ın kâr oranlarının düşme eğilimi yasası hakkındaki sunumunun vurgusunu değiştirerek, Marx'ın özellikle kriz konusundaki çok daha sofistike olan yaklaşımını kabalaştırdığını ve onu kapitalizmin ani bir çöküş teorisine dönüştürdüğünü savundu.⁸ Heinrich'e göre, herhangi bir çöküş teorisi, mazeret işlevi nedeniyle nihayetinde politik kaderciliğe yol açmaktaydı.⁹

Siyaset alanında, kapitalizmin (kendiliğinden) çöküşünü sosyalizmin zaferiyle özdeşleştiren ve kapitalizmin çöküş eğilimini reddeden Eduard Bernstein,

2 Kevin Anderson, *Lenin, Hegel, and Western Marxism: A Critical Study*, University of Illinois Press: Urbana-Chicago, 1995, s. xiii.

3 Chad Kautzer, "Marx's Influence on The Early Frankfurt School", Michael J. Thompson, *The Palgrave Handbook of Critical Theory* içinde, Palgrave Macmillan: New York, 2017, s. 50.

4 Paul Blackledge, *Friedrich Engels and Modern Social and Political Theory*, State University of New York Press: Albany, 2019, s. 1.

5 Blackledge, a.g.y., s. 1. J. D. Hunley, David Hillel Ruben, Sebastiano Timpanaro, Steve Rigby, Perry Anderson, Alvin Gouldner gibi isimler de dahil olmak üzere bu akıma karşı çıkanların da olduğunu belirtmek gerekir.

6 Blackledge, a.g.y., s. 1-2.

7 Sam Williams, "Michael Heinrich's 'New Reading' of Marx-A Critique, Pt 1", <https://critiqueofcapitalisttheory.wordpress.com/michael-heinrichs-new-reading-of-marx-a-critique-pt-1/>.

8 Regina Roth, "Karl Marx's Original Manuscripts in the Marx-Engels-Gesamtausgabe (MEGA): Another View on Capital", Riccardo Bellofiore ve Roberto Fineschi, *Re-reading Marx: New Perspectives After the Critical Edition* içinde, Palgrave Macmillan: New York, 2009, s. 43-44.

9 Michael Heinrich, *An Introduction to the Three Volumes of Karl Marx's Capital*, çev: Alexander Locascio, Monthly Review Press: New York, 2012, s. 178.

sosyalistlerin kapitalizmi devirmek hedefinden seçimlere dayanan reformist bir strateji için vazgeçmesi gerektiğini iddia etmişti. Görüşünü meşrulaştırmak için Engels'in "Marx'ın *Fransa'da Sınıf Mücadeleleri*'ne "Giriş"inden alıntı yaptı ve daha sonra Karl Kautsky, Ralph Milliband, Santiago Carrillo ve Michael Harrington gibi Marksistler onun izinden gitti.¹⁰ SSCB'deki Stalinist yozlaşmanın ardından Stalinistler, dünyanın dört bir yanındaki komünist partileri, kapitalizmin çöküş sürecini, sosyalist inşanın otomatik yürüyüşü ile kademeli bir evrim süreci içinde özdeşleştiren bir bakış açısıyla reformist politikalara yönlendirmeye başladılar. Bu bakış açısının, devrimci bir praksis anlayışının olmadığı katı ve mekanik Marksizm yorumuyla tarihi çizgisel bir ilerleme anlayışı üzerinden şemalaştırarak Marksizmi çarpıtan Engels'ten esinlendiği iddia edildi.

Sonuç olarak, Engels karşıtı düşünürlere göre, Engels, Marx'ın benzersiz devrimci praksis vizyonunu, mekanik materyalist felsefe teorisi, ekonomik çöküş teorisi ve reformist politik stratejisiyle ortadan kaldırmıştır. Bu nedenle, Marx'tan farklı olarak, Engels'in Marksizm anlayışında devrimci pratiğin içerilmediği iddiası, Engels'in felsefi, ekonomik ve politik düzeylerdeki eleştirilenleri tarafından öne sürülen merkezi tez olarak karşımıza çıkıyor. Bu makalede Engels'in teorisinde devrimci özneliği reddettiğini iddia eden eleştirilere cevap vereceğiz. Bu bağlamda Engels'in, devrimci özneliği reddetmek yerine, onu neden daha sağlam bir şekilde, birbirini tamamladığına inandığımız felsefe, ekonomi politik ve politika düzlemlerinde temellendirdiğini inceleyeceğiz.

1. Engels, felsefe ve devrimci öznelik

Bu bölümde Engels'in devrimci özneliği reddettiği iddiasıyla ilgili felsefi eleştirilere cevap vereceğiz. Bu çerçevede Engels'in düşüncesinde örtük olanı açıklığa kavuşturmaya çalışacağız. Engels'in diyalektiğe dönük materyalist anlayışına göre madde ile bilinç farklılık içinde bir birlik oluşturmaktadır. Bu bağlamda, Engels'in formüle ettiği materyalist diyalektiğin yasalarının, her katmanda özel yasalarla kendini dışa vurduğunu göstereceğiz. Dünya ontolojik olarak katmanlı bir yapıya sahiptir ve farklı katmanlar arasındaki ilişkinin biçimi asimetrik içsel ilişkilerdir. Bu çerçevede, alt dereceden katmanlar üst dereceden katmanların zorunlu içsel bileşenleriyken, üst dereceden katmanların alt dereceden katmanlarla olumsal-dışsal olarak ilişkili olduğunu kanıtlamaya çalışacağız. Toplumsal yaşamın kendisi niteliksel olarak doğadan farklı bir şekilde kurulur ve üst dereceden katmanlar farklı katmanlar arasında karşılıklı bir etkileşim yaratacak biçimde diyalektik bir tersinme ile alt dereceden katmanları biçimsel anlamda dönüştürebilir. Son olarak, bu bölümde özneliğe ilişkin olarak, Engels'in etik anlamda özgürlük anlayışının, yasaların diyalektik bir tersinme ile biçimsel dönüşümü yoluyla bir özerklik kazanmayı amaçladığını savunacağız.

¹⁰ Doug Enaa Greene, "Engels Against Reformism in Germany and France", MR Online, 28.11.2020, <https://mronline.org/2020/12/04/119739/>.

a) Engels ve Marx'ın materyalist diyalektiği

Engels'e göre felsefe, insanlığın tarihsel gelişiminin en genel sonuçlarını özetlemek için bilimler için bir "yardımcı" rolü oynar. Özel bilimler, evreni farklı bakış açılarından açıklarken, felsefenin geriye kalan görevi, düşünmenin yasalarını biçimsel mantık ve diyalektik olarak ortaya koymaktır.¹¹ Hem Marx hem de Engels için felsefe, dünyayı pratik olarak dönüştürmek için tarihsel-ampirik verileri rasyonel olarak düzenlememize yardımcı olan varlığın ve düşüncenin evriminin en genel yasalarının teorik bilgisidir. Engels, Marx'ın ontolojik konumunu materyalist diyalektik olarak nitelerken, Tom Rockmore gibi yorumcular bu görüşe, Marx'ın bir idealist olduğu iddiasıyla "öznenin bir anlamda kendi dünyasını ve kendisini ürettiği fikrine atıfta bulunarak";¹² Shlomo Avineri¹³ ve Kevin Anderson¹⁴ ise, Marx'ın materyalizm ve idealizmin bir sentezi yoluyla ontolojik olarak konumlandığını iddia ederek karşı çıkmaktadırlar. Engels, felsefenin temel sorununu varlık ve düşünce arasındaki ilişki olarak ele alır.¹⁵ Engels'in buradaki hareket noktası, Hegel'in varlık ve düşüncenin özdeşliği teorisinin eleştirisidir.

Fakat düşünme ve varlık ilişkisi sorununun bir başka yönü daha vardır: bizi çevreleyen dünya hakkındaki düşüncelerimiz bu dünyanın kendisiyle nasıl bir ilişki içindedir? Düşünmemiz gerçek dünyanın bilgisine sahip midir? Gerçek dünyaya ilişkin fikir ve kavramlarımızda gerçekliğin doğru bir yansımını üretebiliyor muyuz? Felsefe dilinde bu soruya, düşünmenin ve varlığın özdeşliği sorunu denir ve filozofların ezici çoğunluğu buna olumlu yanıt verir. Örneğin, Hegel'in olumlu yanıtı apaçıktır: çünkü gerçek dünyada bildiğimiz şey, tam da onun düşünce içeriğidir - dünyayı mutlak fikrin tedrici bir gerçekleşmesi yapan şeydir, bu mutlak fikir ezelden beri dünyadan bağımsız ve dünyadan önce bir yerde var olmuştur. Ancak, düşünmenin, başlangıçtan beri bir düşünce içeriği olan bir içeriği bilebileceği başka bir kanıt olmaksızın kendini gösterir. Burada kanıtlanacak olanın zaten zımmen öncülde yer aldığı da aynı derecede açıktır. Ama bu, düşünmenin ve varlığın özdeşliğine ilişkin kanıtından, felsefesinin, düşüncesi açısından doğru olduğu için, bu nedenle tek doğru olduğu ve düşünme ile varlığın özdeşliğinin felsefesini teoriden pratiğe hemen çevirmesi ve tüm dünyanın Hegelci ilkelere göre dönüştürülmesinin insanlık tarafından geçerliliği kanıtlanması gerektiği konusunda daha ileri bir sonuç çıkarmayı hiçbir şekilde engellemez. (...) Ona göre doğa, fikrin salt bir "yabancılaşması" olarak, zaman içinde evrime muktedir değildir - yalnızca çokluğunu uzaya yaymaya muktedirdir, öyle ki, evrimin bütün aşamalarını aynı anda ve yan yana içinde sergilemektedir ve aynı süreçlerin sonsuz bir tekrarı mahkûmdur. Hegel uzayda, ama -tüm evrimin temel koşulu- zamanın dışında evrimin absürtlüğünü, tam da jeolojinin, embriyolojinin, bitki ve hayvanların fizyolojisinin ve organik kimyanın şekillenmeye başladığı bir zamanda ve yeni bilimlerin temelinde, sonraki evrim teorisinin parlak önsözleri

11 Friedrich Engels, *Anti-Dühring, Marx & Engels Collected Works*, Volume 25 içinde, Lawrence & Wishart, 2010, s. 26.

12 Tom Rockmore, *Marx After Marxism: The Philosophy of Karl Marx*, Blackwell Publishers Ltd., 2002, s. 70.

13 Shlomo Avineri, *The Social & Political Thought of Karl Marx*, Cambridge University Press, 1968, s. 69.

14 Anderson, a.g.y., s. 9.

15 Friedrich Engels, *Ludwig Feuerbach and the End of Classical German Philosophy, Marx & Engels Collected Works Volume 26* içinde, s. 365.

ortaya çıkarken (örneğin, Goethe ve Lamarck) her yerde doğaya empoze eder. Ama sistem bunu gerektiriyordu; bu nedenle yöntem, sistemin iyiliği için kendi kendine gerçek dışı olmak zorundaydı.¹⁶

Engels, varlığın bilincimizden bağımsız olarak var olduğu gerçekçi bir ontoloji önerir. Hegel, felsefesinde materyalizmi ve idealizmi kapsayarak aştığını, ancak bu kapsayıp aşma işleminin idealizm düzleminde gerçekleştiğini savunurken; Engels'in vurguladığı gibi, diyalektik materyalist ontoloji anlayışına göre, düşünce, maddenin evrimi sürecinde meydana gelen bir olgu olmasına rağmen, ondan farklıdır, ikisi arasındaki ilişki farklılık içinde birliktir.¹⁷ Hegel'in sistemi (özürücü bir tefekkür felsefesi olarak), düşünceden başlayıp, doğa ve tin uğrakları yoluyla düşünceye geri dönen, kendisini ebediyen tekrarlayan döngüsel ve kapalı bir karaktere sahiptir. Öte yandan, Marx ve Engels'in Hegel'in diyalektik yöntemini (pratik dönüşümün bir aracı olarak) materyalist olarak benimsemesi, doğadaki evrim sürecinden başlayarak toplum ve düşünce uğrakları yoluyla pratik etkinliğin (spiral bir dönüşüm çerçevesinde) gelişen ve açık bir karakterde olan kavramsallaştırmasına dayanır. İnsanlığın bilgisi maddi gerçeklikle ne kadar örtüşürse, onu o kadar çok kendi irademize uygun hale getirebiliriz. İnsanlık maddi gerçekliği ne kadar dönüştürebilirse, bilgimiz de gerçeklikle o kadar örtüşür. Bu nedenle, kendinde olduğu gibi dünya ve tasavvur ettiğimiz dünya tarihsel olarak görelî anlamda giderek daha fazla yakınsama eğilimindedirler.¹⁸ Engels'in belirttiği üzere:

Hegelyan bir tarzda ifade etmek gerekirse, düşünce ile varlığın özdeşliği sizin daire ve çokgen özdeşliği örneğiniz ile örtüşmektedir. Ya da ikisi, bir şeyin kavramı ve gerçekliği, iki asimptot gibi yan yana koşar, her zaman birbirine yaklaşır ama asla karşılaşmaz. İkisi arasındaki bu fark, kavramın doğrudan ve dolaysız gerçeklik olmasını ve gerçekliğin de dolaysız olarak kendi kavramı olmasını engelleyen farkın ta kendisidir. Bu nedenle bir kavram, bir kavramın özsel özelliğine sahip olduğu için önce ondan soyutlanması gerektiği gerçeklikle doğrudan çakışmadığı halde, kurgudan fazla bir şeydir, yeter ki gerçeklik onlara uygun düşünceye kadar uzun bir yolu geçmek zorunda kalıp ve o zaman bile onlara asimptotik yaklaşıklık olarak uygun düşer diye düşüncenin bütün sonuçlarının kurgu olduğunu ilan

16 A. g. y., s. 367, 370, 371.

17 Sean Creaven, *Emergentist Marxism: Dialectical Philosophy and Social Theory*, Routledge: London- New York, 2007, s. 48.

18 Engels'e en sık yöneltilen eleştirilerden biri, onun savunduğu yansıma teorisinin Marx'ın yaklaşımıyla bağdaşmadığıdır. Bunu öne sürenler, Engels'in yansıma kuramının, öznenin, Marx'ın kendi epistemolojisine yabancı biçimde inşacı etkinliğini atlayarak, gerçeği edilgen bir şekilde yansıttığı iddiasına dayandığına işaret ederler. Bununla birlikte, Engels'in savunduğu yansıma teorisini, iddia edildiği gibi Lockeçu empirizme bir dönüş değildir.

Engels, bilginin edinilmesinde duyuşal ve rasyonel anların birliği çerçevesinde öznenin nesnel dünya hakkında karmaşık ampirik verileri nasıl düzenleyebileceğini gösterdi. Engels'in işaret ettiği gibi: "Marx, şeylerin ve ilişkilerin ortak gerçek içeriğini özetler ve onu genel mantıksal ifadesine indirger. Dolayısıyla onun soyutlaması, şeylerde zaten var olan içeriği rasyonel biçimde yalnızca yansıtır." Bkz: Karl Marx and Frederick Engels, "Engels to Karl Kautsky, September 20, 1884", *Selected Correspondence* içinde, Progress Publishers: Moscow, 1975,

https://www.marxists.org/archive/marx/works/1884/letters/84_09_20.htm.

etmeyin.¹⁹

İlerleyen bölümlerde gösterileceği üzere Engels, varlık ile düşünce arasındaki diyalektik etkileşimi materyalist düzeyde ele almış ve materyalizmi idealist-konstrüktivist bir ontolojik anlayışa karşı savunmuştur. Engels sayesinde ulaşılan “Feuerbach Üzerine Tezler”²⁰ ve Marx’ın Engels ile birlikte kaleme aldığı *Alman İdeolojisi*’nde Marx, varlık ile düşünce arasındaki diyalektik etkileşimi realist ve materyalist bir düzlemde ele aldığını açıkça göstermektedir. Marx’ın bakış açısına göre, maddenin evriminin nedensel bir sonucu olarak ortaya çıkan insanlık, bilinçli ve amaçlı bir faaliyetle bu nedenselliği dönüştürerek dünyayı insanileştirebilir. Burada Marx, insanlığın aktif olarak dünyayı dönüştürdüğünü ve inşa ettiğini vurgulamakla kalmaz, aynı zamanda insanlığın bu dünya tarafından koşullandırıldığını da iddia eder.

İnsanlık yaşamın inorganik ve organik koşullarına bağımlı bir şekilde biyolojik evrimin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. İnsanlar doğayı emek dolayısıyla belirli bir dönemin teknik olanakları çerçevesinde dönüştürürken, birbirleriyle maddi ilişkilere girmek zorundadırlar. Bu maddi ilişkiler yeni tarihsel ihtiyaçlar çerçevesinde sosyal işbölümünü geliştirir. Tarihsel süreç içinde toplumsal işbölümü geliştikçe ve toplumsal yapı daha karmaşık hale geldikçe, insanlar yarattıkları nesnel-nedensel dünya tarafından daha fazla koşullanma eğilimindedir. Bu nedenle, Marx ve Engels, iradeci bir tarzda yalnızca öznenin öznel diyalektiğini değil, öznenin etkinliğini koşullandıran ve sınırlayan doğal ve toplumsal nesnel etkenleri ve bu etkenler ile öznenin etkinliği arasındaki etkileşimi de bilimsel olarak incelemişlerdir.

Felsefenin temel sorunu olarak madde ve düşünce arasındaki ilişki için geçerli olan farklılık içinde birlik tezi,²¹ aynı zamanda, farklı varlık katmanlarının birbirleriyle bir bütünlük oluşturduklarını, ancak birbirlerinden görece özerk olduklarını ima eder. Bu katmanlar, tarihsel sürecin ardışık aşamalarında maddenin ve toplumun evriminin bir sonucu olarak ortaya çıkmış ve mevcut dünyanın katmanlı, farklılaşmış ve indirgemeci olmayan ontolojisini oluşturmaktadır. Yani Engels, eleştirel gerçekçi yaklaşımın düz ontoloji olarak tanımladığı şekilde, olayları (birbirlerine göre belirleyicilik yönünde ontolojik önceliği olmayan) sonsuz bir mekanik nedenler dizisi olarak ele almaz.

Madde ve düşünce, insan etkinliğine dayalı bir dizi dolayım yoluyla etkileşir ve bu çerçevede görece özerk ve hiyerarşik olarak ilişkili bütünlükler oluştururlar. Engels’in ontolojisi, eleştirel gerçekçi teoriyle uyumlu olarak dünyayı üç yapı

19 F. Engels, “Engels to Conrad Schmidt, March 12, 1895”, *Marx and Engels Correspondence* içinde, çev: Donna Torr, International Publishers, 1968, https://www.marxists.org/archive/marx/works/1895/letters/95_03_12.htm.

20 Karl Marx, “Theses On Feuerbach”, *Marx & Engels Collected Works Volume 5* içinde, s. 3-5.

21 Engels, bu farklılık içindeki birliği yöneten genel yasaları, niceliğin niteliğe dönüşümü yasası ve tersi, karşıtların iç içe geçmesi yasası ve olumsuzlamanın olumsuzlanması yasaları olarak formüle etti. Maddenin evrimi ilerledikçe, söz konusu genel yasalar, yeni oluşan katmanlara özgü yasalar şeklinde kendini gösterir. Yani Engels hiçbir zaman diyalektiğin genel yasalarının evrendeki her şeyi açıkladığını iddia etmemiştir. Bu yasalar, yalnızca somut araştırma nesnemizi bilimin gelişiminin izin verdiği ampirik genellemeler yoluyla incelerken bize rehberlik eden soyutlamalardır. Önemli olan, bu genel yasaların araştırma nesnesinde hangi özel yasalarla işlediğini teorik olarak açıklayabilmektir.

üzerinden ele alır: doğal altyapı, temel (ekonomik yapı) ve üst yapı.²² Doğal altyapı fiziksel, kimyasal ve biyolojik katmanlardan oluşur. Temel, üretici güçler ve üretim ilişkileri, üst yapı ise hukuki, siyasi ve ideolojik katmanlardan oluşur.²³ Her katman, alttaki katmandan doğar ve üstündeki katmanın köküdür. Bu derinlikli realizm modelinde, her katmanın kendine özgü üretici mekanizmalarının işleyişinin yanı sıra açık bir sistemde üst ve alt dereceden katmanların etkileşimi söz konusudur. Creaven'in belirttiği gibi:

Engels'in diyalektik kavramları katmanlaşmayı ve belirmeyi tarihselleştirmede başarılıdır. Başka bir deyişle, bu kavramlar daha yüksek dereceden katmanların alt dereceden katmanlardan geliştiği dinamik veya süreçleri radikal olumsuzluklar olarak değil, fakat sürekli evrilen birbirleriyle ilişkili sistemler bütünlüğünün içsel yönleri olarak kavramamıza izin vermektedir.²⁴

Engels'e göre dünya, üst dereceden katmanların tarihsel olarak alt dereceden katmanlardan ortaya çıktığı ve alt dereceden katmanların yapısal olarak üst dereceden katmanlar tarafından kapsandığı bir hareket biçimleri hiyerarşisidir. Engels'in temel ve üst yapı ilişkisine ilişkin olarak açıkladığı gibi, farklı katmanlar arasında karşılıklı bir belirlenim olmasına rağmen, kökteki katmanların onlardan beliren katmanlar üzerinde eşit olmayan bir şekilde daha büyük etkisi vardır. Engels'in verdiği örnekte görüldüğü üzere:

Bu, iki eşit olmayan gücün etkileşimidir: bir yanda ekonomik hareket, diğer yanda mümkün olduğu kadar fazla bağımsızlık için çabalayan ve bir kez kurulduktan sonra da kendi başına bir harekete sahip olan yeni siyasi iktidar. Genel olarak, ekonomik hareket kendi yolunu bulur, ama aynı zamanda kurduğu ve kendisine görece bağımsızlık bahşettiği siyasi hareketten, bir yandan devlet iktidarının ve aynı anda ortaya çıkan muhalefetin hareketinden tepkiler almak zorundadır... Bu beylerin hepsinde eksik olan şey diyalektiktir. Burada sebep ve sonuç dışında hiçbir şey görmezler. Bunun içi boş bir soyutlama olduğu, bu tür metafizik kutupsal karşıtların gerçek dünyada yalnızca krizler sırasında var olduğu, öte yandan tüm geniş sürecin etkileşim biçiminde ilerlediği (her ne kadar çok eşit olmayan güçler olsa da, ekonomik hareket açık ara en güçlü, en temel ve en belirleyici olandır.) ve burada her şeyin göreliliği olduğu ve hiçbir şeyin mutlak olmadığını - bunu asla görmeye başlamazlar.²⁵

Bu makalede, Engels'in düşüncesinde, örtük bir biçimde de olsa, söz konusu katmanlaşmanın alt derecesinden bir katmanın, onun üzerindeki (ve ondan türeyen) katmanla asimetrik içsel ilişkilerle bağlantılı olduğunu savunacağız. Asimetrik içsel ilişkiler veya başka bir deyişle, dışsallık içinde içsel ilişkiler, ilişkinin bir bileşeninin

22 Creaven, a.g.y., s. 161-162.

23 Bakınız: Andrew Collier, "Stratified Explanation and Marx's Conception of History", Margaret Archer ve ark., *Critical Realism: Essential Readings içinde*, Routledge: London and New York, 1998, s. 262-270.

24 Creaven, a.g.y., s. 111.

25 F. Engels, a.g.y., "Engels to Conrad Schmidt, October 27, 1890".

diğerine zorunlu olarak bağımlı olmasına rağmen, diğer bileşenin öncekinden bağımsız olarak var olduğu ve birincisi üzerindeki etkilerinin olumsal olduğu ilişkilerdir.²⁶ Başka bir deyişle, eğer iki şey içsel olarak ilişkiliyse, bu, birbirlerinin kavramsal tanımlarına içkin oldukları anlamına gelir. Eğer iki şey dışsal olarak ilişkiliyse, bu, birbirlerinin kavramsal tanımlarında içkin olmadıkları anlamına gelir. Katmanlar arasında tamamen içsel ilişkiler olsaydı, farklı katmanların aldığı ve onları birbirinden ayıran ayırt edici formları tespit etmek ve aynı zamanda (gelecek bugünün zorunlu içsel bir bileşeni olduğu için) tarihi teleolojik olmayan bir şekilde yorumlamak da imkânsız olurdu. Katmanlar arasında salt dışsal ilişkiler olsaydı, aralarındaki organik etkileşimi kavramak ve tarihi mekanik olmayan bir şekilde yorumlamak da imkânsız olurdu. Creaven'ın belirttiği gibi, Marx'ın ve Engels'in ontolojisinde farklı türde ilişkiler vardır:

İçsel yapısal çelişkilerin gerçekliği tüketmediği ve süregiden değişimin tek mekanizmaları olmadığı fikri, yalnızca Marx'ta değil, Engels'te de zimnen vardır, ancak bunlar sistemlerin organik olarak oluşmuş kendi gelişimleri ve dönüşümleri için, Marksist diyalektiğin temel kavrayışı bağlamında gerekli olarak tanımlanırlar. Örneğin Engels'in Marksizmi her birinin açıklayıcı önemi olan mantıksal çelişkiler (rakiplerinin felsefe ve siyasetlerinde), gerçeklik yapılarındaki içsel ve dışsal çelişkiler- yani hayat ve bilinç (dışsal ilişkiler), yapı ve üstyapı ve üstyapının değişik öğeleri (olumsal veya dışsal içinde içsel ilişkiler ve üretici güçler ile üretim ilişkileri ve sosyal sınıflar arasında olan içsel ve dönüştürücü ilişkilerden oluşmaktadır. Bunların açık değil örtülü olması var olmadıkları anlamına gelmemektedir. Diyalektiğin materyalist dağılımının klasik Marksizmin bütün önemli düşünürlerinin çalışmalarında bulunduğunu söyleyebilirim.²⁷

Örneğin, doğa toplumun zorunlu bir koşulu olmasına rağmen, toplum doğanın zorunlu bir koşulu değildir, yani bu toplumun doğa üzerindeki etkisinin olumsal olduğu anlamına gelir. Yani, doğal katmanlar sosyal katmanların içsel parçalarıyken, sosyal katmanlar ise doğal katmanlarla dışsal olarak ilişkilidir. Ruben'in iddia ettiği gibi:

O halde bu bize 'eşitsizler' diyalektiğimizi sağlar, çünkü artık önemli asimetric ilişkimizi bulduk. Doğanın ve doğal olarak meydana gelen şeylerin varlığı ve özsel yapısal özellikleri, verilebilecek diğer biçimler o kadar bağımsız olmasa bile, praksisten bağımsızdır ve bu praksis-bağımsızlığı asimetrictir, çünkü ne praksisin varlığı ne de herhangi bir özelliği doğadan bağımsızdır. İçinde var olduğu maddi bir dünya olmadan hiçbir praksis var olamazdı. Praksis doğayı, doğa da praksisi etkiler ve bu nedenle görüşümüz diyalektiktir. Ama praksis, doğayı tam olarak simetric olarak aynı şekilde, doğanın onu etkilediği aynı bağlantı içinde etkilemez. Diyalektiğimiz asimetriclere izin verir ve özsel bağımsızlık yalnızca bir tarafta olduğu için, bir şekilde birincil ya da temel olanın doğa olduğunu söylemenin anlamı görülebilir. Bir asimetric vardır. İnsanın doğa üzerindeki gücünün sonuna kadar ulaştığı tam komünizmde bile, bir zorunluluk alanı kalır. Doğa, insan

²⁶ Andrew Sayer, "Abstraction: A Realist Interpretation", *Critical Realism: Essential Readings* içinde,

s. 127.

²⁷ Creaven, a.g.y., s. 56.

praksisini sınırlamak ve koşullandırmak için kalır. Praksis ve doğa bir “eşitsizler” diyalektiği oluşturur. İnsan, varoluşu için doğaya bağlıdır, ancak bu iyiliğe karşılık verilemez.²⁸

Lucien Sève'in iddia ettiği gibi, alt dereceden katmanların yasaları, üst dereceden katmanlar tarafından biçimsel olarak değiştirilebilir; bu, üst dereceden katmanların yasalarının alt dereceden katmandakilere bağlı olmasına rağmen, onların alt dereceden katmanlardaki yasaları bir olanak olarak biçimsel anlamda değiştirebileceği anlamına gelir. Bu, dikey olarak konumlanmış katmanlar arasında, diyalektik bir tersinmenin meydana gelebileceğini, yani “üst dereceden katmanların alt dereceden katmanlar tarafından genel belirlenmesinin, alt dereceden katmanların üst dereceden katmanlar tarafından özel belirlenime kendisini uydurmak zorunda olduğunu göstermektedir.”²⁹

Sonuç olarak Engels hiçbir şekilde toplumun öznelliğe dayalı diyalektiğiyle doğanın nesnel diyalektiğini özdeşleştirmemiştir.³⁰ Aynı şekilde toplum da doğa ile farklılık içinde bir birlik oluşturur. Toplumun temelini doğa olarak alt yapıya etkisi, doğanın tabi olduğu yasaların biçimsel anlamda dönüştürülmesiyle mümkün olabilir. Ancak, doğa yasalarının biçimsel işleyişini değiştirebilen özel toplumsal yasalar, kör bir zorunlulukla değil, bilinçli seçimlerle işler. Toplumsal yaşamı belirleyen zorunluluk, bireylerin arzulan amaçları ile bunun toplum tarihindeki bilinçdışı sonuçları arasındaki çelişkiden kaynaklanmaktadır.

Bununla birlikte, bir noktada, toplumun gelişim tarihinin, doğanınkinden esasen farklı olduğu ortaya çıkıyor. Doğada -insanın doğa üzerindeki ters etkisini göz ardı ettiğimiz kadarıyla- yalnızca birbirleri üzerinde hareket eden kör, bilinçsiz etkenler vardır ve bunların karşılıklı etkileşimi sonucunda genel yasa devreye girer... Öte yandan toplumun tarihinde... bilinçli olarak arzu edilmiş bir amaç olmaksızın hiçbir şey olmaz... Ama tarihsel araştırma için özellikle tekil dönemlerin ve olayların araştırılması bağlamında önemli olan bu ayırım, tarihin akışının içkin genel yasalar tarafından yönetildiği gerçeğini değiştiremez. Çünkü burada da, genel olarak, tüm bireylerin bilinçli olarak arzulan amaçlarına rağmen, görünüşe

28 David Hillel Ruben, *Marxism and Materialism: A Study in the Marxist Theory of Knowledge*, The Harvester Press Limited: Sussex, 1977, s. 126-127.

29 Lucien Sève, “Dialectics of Emergence”, Bertell Ollman ve Tony Smith, *Dialectics for the New Century içinde*, Palgrave Macmillan, 2008, s. 89. Sève'in belirttiği üzere: “Çünkü, Marx'ın işaret ettiği gibi, doğa yasaları ortadan kaldırılamıyorsa, kendilerini gösterdikleri biçim değiştirilebilir. Her yasa belirli bir zorunluluğu ifade eder, ancak bu hangi tekil süreçlerle ve hangi benzersiz koşullar altında gerçekleştirileceğini öngörmeyen evrensel bir zorunluluktur. Başka bir deyişle, yasa yalnızca hem biçimsel olasılıkların hem de gerçek olanaksızlıkların sınırlarını çizer. Bu nedenle, maddenin örgütlenmesinin belirli bir düzeyi, dayandığı alt düzey(ler)in yasalarına boyun eğecekken, yine de alt düzey(ler)in üzerine kendi mantığını empoze edecek ve fiili olarak mevcut biçimsel olasılıklardan hangisinin gerçekleşeceğini belirleyecektir.”

30 Engels'in *Doğanın Diyalektiği* adlı eseri, toplumsal katmanların üzerinde yükseldiği doğa olarak altyapı ile etkileşimi pratik etkinlik perspektifinden kavrama fırsatı sunar. Bu anlamda yaşadığımız ekolojik kriz, böyle bir anlayışın gerekliliğini teyit etmektedir. *Doğanın Diyalektiği* üzerine yaptığı çalışmayla Engels, toplumsal olanı doğal olanla özdeş olarak kabul ettiği tefekküre dayalı bir felsefe kurmadı. Aksine, özneliği yönlendirmek için doğal olanı sosyal aktivitenin gerekli bir unsuru olarak ele alan pratik bir felsefe inşa etti. Ayrıca bakınız: John Bellamy Foster, “Engels's *Dialectics of Nature* in the Anthropocene”, *Monthly Review*, 01.11.2020, <https://monthlyreview.org/2020/11/01/engelss-dialectics-of-nature-in-the-anthropocene/>.

göre yüzeyde rastlantı hüküm sürmektedir. İstenen şey nadiren olur; çoğu durumda arzu edilen sayısız amaç birbiriyle kesişir ve çatışır ya da bu amaçların kendileri başlangıçtan itibaren uygulanamazdır veya bunlara ulaşmanın araçları yetersizdir. Böylece, tarih alanındaki sayısız bireysel irade ve bireysel eylemlerin çatışmaları, bilinçdışı doğa alanında hüküm süren duruma oldukça benzer bir duruma yol açar. Eylemlerin amaçları arzu edilir, ancak bu eylemlerden fiilen çıkan sonuçlar arzu edilmez; ya da arzu edilen amaca tekabül ediyor gibi göründüklerinde, nihayetinde arzu edilenlerden oldukça farklı sonuçlara sahiptirler... İnsanlar, sonucu ne olursa olsun, her insan bilinçli olarak arzulan kendi amacını takip ettiği için tam da farklı yönlerde işleyen bu çok sayıdaki iradenin ve bunların dışarıdaki dünya üzerindeki çeşitli etkilerinin sonucu... kendi tarihlerini yaparlar ve bu kendi tarihlerini yaratır. Dolayısıyla bu aynı zamanda birçok bireyin ne arzu ettiği sorusudur... Tarihte etkin olan birçok bireysel iradenin çoğunlukla arzu edilenden oldukça farklı sonuçlar ürettiğini gördük... bu nedenle, toplam sonuçla ilgili olarak güdülerinin de aynı şekilde yalnızca ikincil öneme sahip olduğunu.³¹

Kapitalizm, bireylerin birbirleri için sebep olduğu yan ürünler olarak dışsallıklar üzerinden devinir. Teknolojinin gelişmesi ve üretimin toplumsallaşması, pozitif dışsallığa, krizler ise negatif dışsallığa örnek teşkil etmektedir. Ancak bu sonuçlar bilinçli faaliyetlerle sağlandığı sürece, doğa yasalarından farklı olarak uygun koşullar altında devrimci praksis ile dönüştürülebilir.

b) Engels'in özgürlük etiği

Engels'e yöneltilen bir diğer eleştiri de onun felsefesinde etik açıdan özgürlüğe yer bırakmadığı yönündedir. Yukarıda belirttiğimiz gibi Engels öznelliği dışlamaz, yalnızca öznelliğin kendini üzerinden ifade ettiği nesnel zeminle birliğini vurgular. Engels'in aşağıdaki ifadelerinde özgürlüğü tanımladığı gibi:

Dolayısıyla irade özgürlüğü, konunun bilgisi ile karar verme kapasitesinden başka bir şey ifade etmez. Bu nedenle, bir insanın belirli bir soruyla ilgili yargısı ne kadar özgürse, bu yargının içeriğinin belirleneceği zorunluluk da o kadar büyük olur; oysa cehalete dayanan, birçok farklı ve birbiriyle çelişen olası karar arasında keyfi bir seçim yapıyor gibi görünen belirsizlik, tam da bununla özgür olmadığını, bizzat kontrol etmesi gereken nesne tarafından kontrol edildiğini gösterir. Bu nedenle özgürlük, kendimiz ve dış doğa üzerindeki denetimden, doğal zorunluluk bilgisine dayanan bir denetimden oluşur; bu nedenle, zorunlu olarak tarihsel gelişimin bir ürünüdür.³²

... Şimdiye kadar insanla karşı karşıya gelen, ona doğal gözükene, ona yabancı ve egemen olan kendi toplumsal eyleminin yasaları, o zaman tam bir anlayışla kullanılacak ve bunlara böylece insan tarafından hâkim olunacaktır.

İnsanın şimdiye kadar doğa ve tarihin dayattığı bir zorunluluk olarak karşısına çıkan kendi toplumsal örgütlenmesi, şimdi onun kendi özgür eyleminin sonucu haline gelir. Şimdiye kadar tarihi yöneten yabancı nesnel güçler, insanın kendisinin denetimi altına girer. Ancak o zamandan itibaren, tam bilinçle insanın kendisi kendi tarihini yapacaktır - ancak o zamandan itibaren onun harekete geçirdiği

31 Friedrich Engels, *Ludwig Feuerbach and the End of Classical German Philosophy*, Marx & Engels Collected Works Volume 26 içinde, s. 387.

32 Friedrich Engels, *Anti-Dühring*, Marx & Engels Collected Works Volume 25 içinde, s. 105-106.

toplumsal nedenler, esas olarak ve sürekli büyüyen bir ölçüde, onun amaçladığı sonuçlara sahip olacaktır. İnsanlığın zorunluluk krallığından özgürlük krallığına sıçramasıdır.³³

Bu çerçevede Engels'e göre öznel etkinliğin etik amacı, öznel etkinliğin kendisini sınırlayan doğal ve toplumsal yasaları kontrol etmektir. Engels, özgürlüğün, insanların iç ve dış doğamız üzerindeki hâkimiyet düzeyini gösteren, tarihsel bir başarısı olduğunu iddia eder.³⁴ Engels'in bu argümanı bu kadar basit bir şekilde formüle etme yeteneğinin arkasında, Marx'ın, kişilerin potansiyellerinin farkına varmasına bağlı olarak antropolojik bir özgürlük nosyonu önerdiği ilk eserlerinde ortaya koyduğu tarihsel hümanizmin orijinal anlayışı yatar.³⁵ Bu anlayış, insanlığın kendini gerçekleştirmesinin ancak özerklik kazanmasıyla mümkün olabileceğini ve özerklik kazanmanın tek yolunun insanın doğayla ve kendisiyle tarihsel ilişkilerinde sıkışıp kaldığı yabancılaşmış ilişkileri aşmaktan geçtiğini ifade eder. O'Rourke'un özetlediği gibi, belirlenimle bir dikotomi içinde olmanın aksine, Engels'in özgürlük anlayışı onunla yakından bağlantılıydı:

Özet olarak Engels'in tutumunu şu şekilde özetleyebiliriz: (1) Tarihsel bir kategori olarak özgürlük, insanın doğa üzerinde kazandığı fiili kontrol anlamına gelir; bu, makineler, üretim yöntemleri, teknolojik gelişmeler vb. şeklinde birikir; (2) bireysel insan faaliyetinin bir özelliği olarak özgürlük, (a) doğa yasalarının kavranması ile başlayan, (b) bu bilgi temelinde bazı pratik yargıların oluşumuna geçen (c) bu yargının pratik düzende gerçekleştiği bir eylemle devam eden bir eylem zincirini tanımlar. Bu eylemin sonuçları böylece ilk anlamda özgürlüğe bir ek olur.³⁶

Engels'in düşüncesinin etik içerimlerini görmezden gelenler, onu katı bir ekonomik determinizmin savunucusu olarak ilan etmişlerdir. Ancak Engels bunun tam tersine işaret etmektedir:

Materyalist tarih anlayışına göre, gerçek hayatın üretimi ve yeniden üretimi, son kertede tarihin belirleyici faktörünü oluşturur. Ne Marx ne de ben daha fazlasını savunduk. Şimdi biri gelip bunu tek belirleyici faktörün ekonomik faktör olduğu şeklinde çarpıttığında, önceki önermeyi anlamsız, soyut ve saçma bir ifadeye dönüştürüyor. Ekonomik durum, üst yapının temelidir, ancak çeşitli faktörleri – sınıf mücadelelerinin siyasi biçimleri ve sonuçları – galip sınıflar tarafından zor kazanılan savaşlardan sonra kurulan anayasalar vb. – yasal biçimler ve hatta katılımcıların beynindeki tüm bu gerçek mücadeleler, siyasi, hukuki, felsefi teoriler, dini kavrayışlar ve bunların sistematik dogmalara dönüşmesi – tüm bunlar tarihsel mücadelelerin gidişatı üzerinde bir etki yaratır ve çoğu durumda onların biçimini belirler. Bütün bu etkenler arasında, sonunda, sonsuz sayıda olumsuzluklar (yani, birbirleriyle iç bağlantıları o kadar uzak ya da kanıtlanamayacak ve göz ardı

33 A.g.y., s. 270.

34 James J. O'Rourke, *The Problem of Freedom in Marxist Thought: An Analysis of the Treatment of Human Freedom by Marx, Engels, Lenin and Contemporary Soviet Philosophy*, D. Reidel Publishing

Company: Dordrecht and Boston, 1974, s. 51.

35 O'Rourke, a.g.y., s. 53-54.

36 O'Rourke, a.g.y., s. 58.

Devrimci Marksizm 51-52

edebileceğimiz şeyler ve olaylar) yoluyla, ekonomik hareketin kendini zorunlu olarak ileri sürdüğü bir karşılıklılık vardır.³⁷

Dolayısıyla Engels'in eleştirmenlerinin iddia ettiği gibi ekonomik olarak determinist bir yaklaşıma sahip olmadığını görüyoruz. Engels'e göre tarihsel hareketin içeriği ekonomik temeli verirken, bu içeriğin biçimsel olarak nasıl şekilleneceğini belirleyen üstyapıdır. Temel, nesnelliğin kendini gösterdiği alan olduğu gibi, üstyapı da özneliğin kendini gösterdiği alan olarak karşımıza çıkar. Engels'in yazdığı gibi:

Siyasi, hukuki, felsefi, dini, edebi, sanatsal vb. gelişmeler ekonomik gelişmeye dayanır. Ama bütün bunlar birbirileri ve aynı zamanda ekonomik temel üzerinde etki gösterirler. Ekonomik konumun sebep ve tek başına aktif olması, diğer her şeyin sadece pasif bir etkisi olması söz konusu değildir. Daha ziyade eninde sonunda her zaman kendini ortaya koyan ekonomik zorunluluk temelinde bir etkileşim vardır.³⁸

Başka bir deyişle, tarihin nesnel dinamikleri otomatik olarak değil, praksis yoluyla gerçekleşir. İnsanlar, praksislerinin içeriğini veren koşulları diyalektik bir tersinme yoluyla biçimsel olarak dönüştürebilirler. Dolayısıyla özgürlük, insanlığın kendisini koşullandıran nesnel dinamiklere tabi olan yasaları biçimsel olarak dönüştürme yeteneğidir.

Sean Creaven'ın açıkladığı gibi, Engels'e yönelik eleştirinin iki boyutu vardır. Bunlardan ilki, temel ile üst yapı arasında (ikisi iç içe geçmiş olmasına ve birbirini varsaymasına rağmen) dışsal bir nedensellik olduğu iddiası, ikincisi ise ekonominin tek taraflı olarak sosyo-tarihsel sonuçları belirlediği iddiasıdır. Creaven, her iki eleştirinin de geçersiz olduğuna dikkat çekmektedir. İlk olarak Engels varlık ile düşünce ve altyapı ile üstyapı arasındaki ilişkileri ayırmaktadır. Engels, varlık ve düşüncenin birbirleriyle toplumsal olarak ortaya çıkan yapıların hiyerarşik bir düzeni aracılığıyla temasa geçtiğini belirtir. Bu çerçevede Engels'in ontolojisinde madde ve düşünce toplumsal katmanlarda farklı derecelerde iç içedir. Ayrıca hem yapılar hem de farklı katmanlar birbirleriyle ilişki içindedir. Ancak bu ilişki, Creaven'ın "karşılıklı ama eşitsiz bir ilişki" dediği şeyden oluşur. Başka bir deyişle, sosyo-tarihsel sonuçlar, pratiğe bağlı yatay olarak yapılandırılmış bir diyalektik üzerinden çok sayıda sosyo-kültürel mekanizma bağlamında oluşur. Böylece Engels ekonomik determinizmden kaçınmış ve çoğulcu bir nedenselliğe kapılma tuzağına düşmemiştir.³⁹ Sonuç olarak Engels'e göre altyapı ve üstyapı birbirine bağlıdır. Alt yapı üstyapıyı nasıl koşullandırıyor ve sınırlandırıyor, üstyapı da alt yapıyı ya kendi imkânları dâhilinde yeniden üretir ya da dönüştürür. Doğal gerçekliğin

37 Friedrich Engels, "Engels to J. Bloch, In Berlin, September 21, 1890", çev: Sidney Hook, *New International*, Cilt:1, Sayı:3, Eylül-Ekim 1934, s. 81-85, https://www.marxists.org/archive/marx/works/1890/letters/90_09_21a.htm.

38 Friedrich Engels, "Engels to Borgius, January 25, 1894", çev: Donna Torr, *Marx and Engels Correspondence*, *International Publishers*, 1968, https://www.marxists.org/archive/marx/works/1894/letters/94_01_25.htm.

39 Sean Creaven, *Marxism and Realism: A Materialistic Application of Realism in the Social Sciences*, Routledge: London and New York, 2000, s. 65-66.

aksine, toplumsal gerçeklik kişiye bağımlıdır ve bilinçli dönüştürücü etkinliğe tabidir. Dönüştürücü pratiğin içinde, kapitalist ekonominin hareket yasaları, bir üst yapısal faktör olarak politik etkinlik içindeki diyalektik bir tersinme yoluyla biçimsel olarak değiştirilebilir.

2. Engels, Marx'ın ekonomi politik eleştirisi ve siyaset

Bu bölümde, eleştirmenlerin ekonomi politik ve siyaset alanlarında Engels'in devrimci özneliği sözde yadsınmasıyla bağlantılı bakış açıları üzerinde duracağız. İlk olarak, odağımız kâr oranlarının düşme eğilimi yasasının teknolojiyi geliştirerek ve üretimi toplumsallaştırarak sosyalizme, öte yandan ekonomik krizlerde üretici güçlerde neden olduğu yıkım ve sınıfların karşılıklı mahvı nedeniyle barbarlığa zemin hazırladığı üzerinde olacak. Ayrıca kâr oranlarının düşme eğiliminin karşı eğilimlerle etkileşimi içerisinde kapitalist çevrimlerin arkasında yatan neden olduğunu ve çevrimin aşağı yönlü salınımları değer yasasında içsel-endojen bir nedenselliğe tabiyken, yukarı yönlü salınımlarının değer yasasına dışsal-eksojen bir nedenselliğe tabi olduğunu öne süreceğiz. Kâr oranlarının düşme eğilimi endojen bir nedenselliğe tabiyken, telafi edici eğilimler eksojen bir nedenselliğe tabidir ve genellikle toplumun üst yapısı aracılığıyla işleyen bir nedenselliğe bağlıdır. Bu bağlamda tartışacağımız bir sonraki nokta, proletaryanın devrimci özneliğinin, diyalektik bir tersinme yoluyla ekonominin yasalarını biçimsel olarak politik anlamda dönüştürebilmesine dayanmasıdır. Son olarak Engels'in Marksizmin özneliği ile nesneliği diyalektik olarak ilişkilendiren yaklaşımının, reformizm ve Stalinizmin mekanik materyalist yaklaşımlarından farklarını ortaya koyacağız.

a) Engels ve Marx'ın *Kapital*'inde nesnellik ve özneliğin diyalektiği

Christian Fuchs'un işaret ettiği gibi, "Yeni Marx Okuması" ekolünün çeşitli temsilcileri, haksız bir tavırla, Engels'in Marx'ın ekonomi politik eleştirisini mekanik bir biçimde yorumladığını iddia etmektedir

Backhaus (1997) gibi yazarlar, Engels'in *Kapital*'in üçüncü cildine önsözünde ve ona eşlik eden materyallerde Marx'ın değer biçimi analizinde basit meta üretiminden kapitalizme tarihsel bir gelişmeyi tanımladığını yanlış bir şekilde tartıştığını iddia eder. (bu tartışma için ayrıca bkz. Hecker 2018, 189-206) [Oysa Backhaus gibi yazarlara göre] Gerçekte, Marx sermaye mantığının bir analizini sağlamıştır. Buna göre Engels'in yanlış anlaması, Marx'ın Sovyet Marksizmi için tipik olan evrimsel ve mekanik bir yorumunu temellendirebilirdi; burada bu perspektiften kapitalizmin tarihsel ve mantıksal momentinin özdeşliği, kapitalizmin kriz içindeki doğasının, onun antagonistik mantığının bir parçası olduğu doğal yasa benzeri tarihsel çöküşü ve komünizmin yükselişiyle sonuçlanacağını ima eder. Oysa Marx kesinlikle kapital(izm)'in diyalektik mantığının bir analizini sunar, ancak o sermayeyi, gelişimi praksis tarafından şekillendirilen tarihsel bir sistem olarak görür, birçok tarihsel örnek analizin bir parçasını oluşturur (ayrıca bkz. Haug 2003). Engels'in önsözlerdeki ve beraberindeki materyallerdeki yorumu,

onun Stalinist ve revizyonist evrimciliğin mucidi olduğu anlamına gelmez.⁴⁰

Marx ve Engels *Kapital*'de, toplumsal biçimler olarak meta, para ve sermayenin tarihsel gelişimi ile bunların kapitalizmdeki mantıksal düzeni arasındaki örtüşmeyi tarihsel-mantıksal yöntem çerçevesinde gösterdiler. Engels'in açıkladığı gibi:

Yöntemin belirlenmesinden sonra bile, iktisadın eleştirisi tarihsel veya mantıksal olarak iki şekilde düzenlenebilir. Tarihin akışı içinde, yazınsal yansımasında olduğu gibi, evrim genel olarak en basitten daha karmaşık ilişkilere doğru ilerlediğinden, ekonomi politiğin tarihsel gelişimi, eleştirinin bir hareket noktası olarak alabileceği ve o zaman ekonomik kategorilerin bir bütün olarak mantıksal açıklamadakiyle aynı sırada ortaya çıkacağı yönünde doğal bir ipucu oluşturdu. Bu biçim, gerçek gelişmenin izini sürdüğü için daha büyük bir açıklık avantajına sahip gibi görünüyordu, ama aslında bu yüzden olsa olsa daha popüler hale gelecekti. Tarih sık sık sıçramalar ve kopuşlar içinde ve zikzak çizerek ilerler ve bunun baştan sona izlenmesi gerekeceğinden, bu yalnızca önemli miktarda hafif öneme sahip malzemenin dâhil edilmesi gerektiği anlamına değil, aynı zamanda düşünce zincirinin de sık sık kesilmesi gerektiği anlamına gelir; ayrıca, burjuva toplumunun tarihi olmadan ekonomi tarihini yazmak imkânsız olurdu ve böylece, tüm ön incelemelerin yokluğu nedeniyle, görev muazzam hale gelirdi. Mantıksal yaklaşım yöntemi bu nedenle tek uygun yöntemdi. Ancak bu, gerçekten de tarihsel yöntemden başka bir şey değildir, yalnızca tarihsel biçimden ve saptırıcı tesadüfi olaylarından sıyrılmış olarak. Bu tarihin başladığı nokta, aynı zamanda düşünce zincirinin de başlangıç noktası olmalıdır ve daha sonraki ilerlemesi, tarihsel seyrin soyut ve teorik olarak tutarlı bir biçimde basitçe yansıması olacaktır. Yansıma düzeltilse de, her etken tam olgunluğuna, klasik biçimine ulaştığı gelişim aşamasında incelenebileceğinden, gerçek tarihsel seyrin sağladığı yasalara göre düzeltilir.⁴¹

Zelený'nin ileri sürdüğü gibi:

Teorik çalışmanın sürekli olarak tarihsel gerçekliğin olgularına değinmesi Marksist analizin özelliklerinden biridir. Bu önemli bir nokta. Soyut diyalektik gelişme ile somut tarihsel gerçeklik arasındaki sürekli salınım, Marx'ın *Kapital*'inin tamamını kaplar. Aynı zamanda, Marksçı analizin kendisini sürekli olarak tarihsel gerçekliğin sırası ve yüzeyselliklerinden ayırdığı ve bu gerçekliğin zorunlu ilişkilerini fikirlerde ifade ettiği vurgulanmalıdır. Marx, tarihsel gerçekliği ancak bu şekilde, ancak kendi bilimsel açıklamasını kapitalist ilişkilerin tarihsel gerçekliğinin bir şekilde idealize edilmiş ve tipikleştirilmiş iç düzenlemesi olarak oluşturarak kavrayabilirdi. Bu "ayrılma", tarihsel gerçeklikten uzaklaşma adına gerçekleştirilmez ve gerçeklikten idealist bir kaçış da değildir. Daha çok gerçeğe yaklaşmanın çıkarları doğrultusunda ortaya çıkar... Bu 'ideal' prosedür olmadan, yalnızca gerçek tarihe bağlı kalarak, kapitalizmin karakterini ve özünü açıklamak

40 Christian Fuchs, "Engels@200: Friedrich Engels in The Age of Digital Capitalism. Introduction", s. 8, *TripleC: Communication, Capitalism & Critique*, Cilt: 19, Sayı: 1 içinde, 27.11.2020, s. 8, <https://www.triple-c.at/index.php/tripleC/article/view/1233>.

41 Frederick Engels, "Karl Marx: Critique of Political Economy", *Das Volk*, Sayı: 14 & 16, Ağustos 6 & 20, 1859, <https://www.marxists.org/archive/marx/works/1859/critique-pol-economy/appx2.htm>.

imkânsız olurdu.⁴²

Meta, para ve sermaye biçimleri, üretim ilişkilerinin kendilerini gösterdiği ve gelişimlerinin mekanik bir yol izlemediği, asimetrik içsel ilişkili biçimlerdir. Bu biçimler endojen ve eksojen faktörlerin karşılıklı etkileşimi sonucu oluşmuşlardır. Örneğin, sermaye, üstyapının aracılık ettiği ilk birikim sürecinin sonunda, kapitalizmde mantıksal olarak nihai biçimine ulaşmıştır. Yani, kapitalist üretim tarzının mantıksal hiyerarşisi veya katmanlaşması, tarihsel olarak, zorunlulukların yanı sıra olumsuzlukların da rol oynadığı ve ekonomik temel kadar üst yapının da rol oynadığı bir sürecin sonucu olarak oluşmuştur. Üstelik metadan sermayeye doğru gerçekleşen evrim, önceki biçimlerin ortadan kaldırıldığı bir süreç iken, komünizm bu ilerlemenin ötesine, bu biçimlerin dönüştürüldüğü ve ortadan kaldırıldığı bir sürece işaret eder. Daha sonra, tıpkı komünist üretim tarzının sermaye biçiminden teleolojik bir biçimde ortaya çıkamayacağı gibi, sermaye biçimi ise hem parayı hem de meta biçimlerini, para biçimi ise meta biçimini ön gerektirmesine rağmen, sermaye biçimi de teleolojik bir biçimde ve içsel olarak para biçiminden ya da para biçimi meta biçiminden ortaya çıkmamıştır.

Alman “Yeni Marx Okuması”nın bir temsilcisi olarak Michael Heinrich *Kapital*'in 3. Cildi'nde Engels'in editörlük sürecine yönelik bir eleştiri geliştirdi. Heinrich'e göre, kâr oranlarının düşme eğilimi yasası belirsizdi, daha geliştirilebilirdi ve Engels, Marx'ın yasa hakkındaki görüşlerini ciddi şekilde çarpıtmıştı. Ayrıca, Marx, yasanın krizlerin nedeni olduğu konusunda şüpheli hale gelmiş ve kredi, faiz oranı ve gerçekleşme sorunlarını ele alacak yeni bir teori için yasayı terk etmişti.⁴³ Ancak bu eleştirinin son noktası, Engels'in kriz teorisinin,

42 Jindřich Zelený, *The Logic of Marx*, çev: Terrell Carver, Basil Blackwell: Oxford, 1980, s. 36.

43 Michael Roberts, “Michael Heinrich, Marx's Law and Crisis Theory”, <https://thenextrecession.wordpress.com/2013/05/19/michael-heinrich-marxs-law-and-crisis-theory/>.

Roberts'a göre Heinrich, faiz getiren sermaye, kredi ve gerçekleştirme sorunu kategorileri geliştirilmeden önce, kriz teorisinin sistematik bir şekilde ele alınmasının “kâr oranlarının düşme eğilimi yasası”ndan hemen çıkamayacağını iddia eder. Heinrich'e göre, Engels'in editörlüğü tarafından önerilen kriz teorisi için teorik pozisyon, son derece etkili olmasına rağmen kesinlikle yanlıştır. (Michael Heinrich, “Crisis Theory, the Law of the Tendency of the Profit Rate to Fall, and Marx's Studies in the 1870s”, *Monthly Review* içinde, 01.04.2013, <https://monthlyreview.org/2013/04/01/crisis-theory-the-law-of-the-tendency-of-the-profit-rate-to-fall-and-marxs-studies-in-the-1870s/>) Kliman ve arkadaşlarının vurguladığı gibi, eğer Marx hâlâ Heinrich'in iddia ettiği gibi, sunumdan önce yapılması gereken araştırma ve teori kurma sürecinin ortasında olsaydı, Marx mektubunda eserle ilgili kullandığı “bütünlüğü içinde” ifadesini kullanmazdı, çünkü Marx ilk cildi yayınlamazdı. Kliman ve ortak yazarlarının belirttiği gibi, Engels, Marx'ın notlarını kriz teorisini ortaya çıkarmak için mümkün olan en etkili sunum stratejisiyle birleştirmekle ilgilenirken, Heinrich, bu notları yok sayarak onu bozmakla ilgilenmektedir. (Bakınız Andrew Kliman ve diğerleri, “The Unmaking of Marx's Capital: Heinrich's Attempt to Eliminate Marx's Crisis Theory”, 22.07.2013, s. 14, <https://mpira.ub.uni-muenchen.de/48535/>) Ayrıca, Roberts'ın işaret ettiği gibi, Jerrold Seigel, Heinrich'in aksine, Engels'in kâr oranlarındaki düşüş eğilimine Marx'ın bu eğilime ilişkin notlarında vurguladığından daha zayıf bir eğilim olarak işaret ettiğini iddia etmektedir. Dolayısıyla bir çarpıtma olsaydı bile, Heinrich'in iddiasının tam tersi olurdu. Roberts'ın iddia ettiği üzere: “Yani, Seigel'in belirttiği gibi: ‘Engels, Marx'ın kâr yasasının fiilî işleyişine olan güvenini, Marx'ın el yazmasının gösterdiğinden daha zayıf gösterdi.’ Bu, Engels'in Marx'ın vazgeçtiği bir yasayı savunmaya kararlı olduğunu gösteren bir düzenleme değildir.” (Bkz. Michael Roberts, “Engels Distorted Marx's Law?”, *Engels 200: His Contribution to Political Economy*, Lulu.com: London, 2020, s. 106-111.)

kâr oranlarının düşme eğilimi yasası hakkında gayri meşru bir çıkarıma dayanan, kapitalizmin çöküşünün mekanik bir teorisi olduğudur. Fuchs'un ek olarak ifade ettiği üzere:

Heinrich, Engels'in "Klappen" (katlanma) terimini "Zusammenbruch" (yıkılma, çöküş) ile değiştirmesinin, Henryk Grossman ve diğerlerinin, Marx'ın kapitalizmin "içkin çöküş eğilimlerini" (Almanca'dan tercüme) gördüğünü iddia etmelerini sağladığını savunmaktadır. Heinrich (2006, 359 [Almancadan çeviri]), Engels'in Marx'ın formülasyonlarını "kötüleştirdiğini" ("verschärft") yazmıştır... Oxford Sözlüğüne göre İngilizce dilinde "katlamak" fiilinin anlamlarından biri, ekonomik bir şeyin "finansal sorunlar nedeniyle ticareti veya faaliyeti" durduruyor olmasıdır. Engels'in editoryal değişikliği yerindedir ve cümlelerin anlamını değiştirmez. Ne Engels'in pasajın baskısı ne de Marx'ın orijinal ifadesi, kapitalizmin otomatik olarak çökeceğini ima etmez, çünkü kilit nokta, Marx'ın, kapitalist ekonomide çöküş eğilimi ve istikrar eğilimi arasında bir diyalektik olması bağlamında karşıt eğilimler olduğunu söylemesidir. Bu diyalektik, kapitalist sınıf; ücretlerin düşürülmesi, işçi sayısının artırılması, sömürü oranının artırılması, değişmeyen sermayeyi ucuzlatma vb. çeşitli önlemlerle (Marx'ın "telafi edici eğilimler", "entgegenwirkende Ursachen" dediği) proletaryaya karşı sınıf mücadelelerinde başarılı olursa, kapitalizmin sonunda toparlanabileceği krizlere yol açar.⁴⁴

Bu eğilimin ayrıntılı bir açıklamasını yapmak için, kâr oranlarının düşme eğiliminin, kullanım değeri ile değer arasındaki çelişkinin en somut biçimi olduğunu belirtmek gerekmektedir. Meta biçimindeki kullanım değeri ve değer arasındaki çelişki, para biçiminin değer ölçüsü olarak oynadığı rol ile dolaşım aracı olarak oynadığı rol arasındaki çelişki olarak ve sermaye biçiminde, kâr oranlarının düşme eğilimi ve karşı eğilimler arasındaki çelişki olarak kendini gösterir. Üretim ilişkilerinin biçimlerinden para biçimi, meta biçiminin iç çelişkilerini büyütme pahasına yeniden üretimini sağlar, tıpkı sermaye biçiminin, para biçiminin içsel çelişkilerini büyütme pahasına yeniden üretimini mümkün kılması gibi.

Tüm insanlık tarihi boyunca, toplumsal hayatı oluşturan genel yasalara dayalı üretici mekanizma, üretici güçlerin üretim ilişkileriyle ve temel in üstyapı ile uyum yasasıdır. Kapitalizmde üretici güçler ile üretim ilişkileri arasındaki çelişkiye vücut veren üretici mekanizma, kâr oranlarının düşme eğilimi yasası olarak kendisini gösterir. Bir üretim tarzı olarak komünizm, kapitalist üretim ilişkilerinin üretici güçlerle çelişkisini, sermayenin çelişkilerini korumadan ortadan kaldırarak sona erdirir. Bu anlamda, kâr oranlarının düşme eğilimi yasası ile yasaya karşı dengeleyici eğilimler arasındaki diyalektik etkileşim, üretici güçler üzerindeki etkisi açısından sosyalizmin zemininin kurulması açısından kilit öneme sahiptir.

Kâr oranlarının düşme eğilimi yasasına göre, ortalama kâr oranı düşer, çünkü sermayenin organik bileşimi, yani değişmeyen sermayenin değişen sermayeye oranı, artı-değer oranından daha yoğun bir şekilde yükselme eğilimindedir. Ancak bu eğilime karşı, sömürü oranındaki artış, değişmeyen sermayenin ucuzlaması, ücretlerin değerinin altına düşmesi, göreceli aşırı nüfus, dış ticaret ve hisse senedi sermayesinin büyümesi gibi karşı eğilimler de vardır.

⁴⁴ Fuchs, a.g.y., s. 8-9.

Marx, emek gücünün arz ve talebi arasındaki negatif korelasyon nedeniyle işsizlik düzeyi azaldıkça ücretlerin arttığını belirtir. Buna karşı kapitalistler emekten tasarruf sağlayan teknolojilere yatırım yaparlar. Ama bu sefer de sermayenin organik bileşimi yükselir.⁴⁵ Bu eğilim, Marx'ın *Kapital*'in üçüncü cildinde formüle ettiği gibi, kâr oranını düşürür. Bu engeli aşmak için kapitalistler, sömürü oranını artırmak veya değişmeyen sermayeyi ucuzlatacak sermaye tasarrufu sağlayan teknolojilere yatırım yapmak gibi yöntemlere başvururlar. Birden çok sermayeye dayalı soyutlama düzeyinde, sermayenin hareket yasaları, rekabet yoluyla bireysel kapitalistlere kendilerini dayatır. Kapitalistler, diğer kapitalistlere göre avantaj sağlamak için üretim maliyetlerini düşürme eğiliminde olduklarından, emeğin verimliliğini artıran yeni teknolojileri kullanma eğilimindedirler. Ancak bu kapitalistler kısa bir süre için bu avantajdan yararlanabilirler çünkü diğer kapitalistler her bir metanın değerini düşüren aynı teknolojileri kullanmaya başlarlar. Her kapitalist, komuta ettiği toplam artı değere el koymak için değişmeyen sermayenin daha fazla bileşenini satın alma eğilimindedir, bu da daha sonra sermayenin teknik bileşimini ve sonunda sermayenin değer bileşimini yükseltir. Bununla birlikte, sermayenin organik bileşimi, her bir bireysel metada değişmeyen sermayenin değişen sermayeye oranını yükselttiğinden, kâr oranı düşer.⁴⁶ Dolayısıyla, kâr oranlarının düşme eğilimi yoluyla kapitalizmde toplumsal yaşamın üretimi ile yeniden üretimi arasında bir çelişki ortaya çıkmaktadır.

Kâr oranlarının düşme eğilimi ekonomi üzerindeki etkilerini çevrimsel olarak göstermektedir. Yeni teknolojileri satın almaya gücü yetmeyen kapitalistler iflâs eder ve rekabet karşısında ayakta kalan kapitalistler iflâs eden kapitalistlerin sermayelerini değerinden daha ucuza elde edebilirler. Daha sonra, hayatta kalabilen kapitalistler, yüksek kâr oranlarıyla sermaye biriktirmeye devam edebilirler. Bu açıdan bakıldığında, çevrimde potansiyel olarak yukarıya doğru salınım koşullarını yaratan krizler, birikim sürecinin içsel mekanizmaları olarak kendilerini gösterirler. Bu demektir ki, kâr oranlarının düşme eğilimi krizlere neden olurken, krizler, dengeleyici eğilimler yoluyla ekonominin yeniden canlanmasına zemin yaratarak, kâr oranlarının düşme eğiliminin tamamen kapitalizmin çöküşüne yol açmasına engel olur. Yani, kâr oranlarının düşme eğilimi yasası, ne mekanik bir çöküşe ne de kapitalist birikimin otomatik restorasyonuna atıfta bulunur:

Kapitalizmde zorunlu olarak kâr oranlarının düşme eğilimini üreten bir mekanizma olduğunu söylemek bir hastanın güvende olmasının ilerleyen bir otobüsün önüne güvenli bir şekilde adım atabilmesi anlamına geldiğini söyleyen bir doktor gibi başka ne olursa olsun kâr oranının düşeceğini söylemek değildir. Elbette, kâr oranının neden burada düştüğünü ve orada yükseldiğini açıklamak istersek, olayları birlikte belirleyen diğer mekanizmaların neler olduğunu söylemek gerekir; ancak tüm ekonomik yasaları tek bir yasaya indirgemedikçe ve ekonomiyi ekonomik olmayan süreçlerden izole etmedikçe, ilki henüz yapılmadığından ve ikincisi açıkça imkânsız olduğundan ihtiyacımız olan ve umabileceğimiz tek şey

45 Karl Marx ve Friedrich Engels, *Capital, Volume:1, Marx & Engels Collected Works*, Volume 35 içinde, s. 607-703.

46 Karl Marx ve Friedrich Engels, *Capital, Volume:3, Marx & Engels Collected Works*, Volume 37 içinde, s. 209-266.

bu tür birleşik açıklamalardır.⁴⁷

Kliman'ın Heinrich'i eleştirirken de vurguladığı gibi:

Heinrich'e göre, "Marx, bir yasa olarak türetilen kâr oranındaki düşüşün, uzun vadede, ona tüm karşı koyan faktörlerden daha ağır bastığını varsayar. Yine de Marx bunun için bir neden sunmuyor." Bununla birlikte, neden basit ve açıktır: kâr oranındaki düşüş "ampirik olarak doğrulanmış bir olgu olarak kabul edildi". Eğer bu gerçekten bir olguysa ve Marx'ın yasası bunu doğru bir şekilde açıklıyorsa, o zaman bu, kâr oranının düşme eğiliminin uzun vadede, karşı koyan faktörlerden daha ağır basmış olması gerekir. Aynı şekilde, mevcut (kuantum-mekanik) fizik yasaları olasılıklıdır ve bu nedenle havaya atılan bir madeni paranın yere düşmek yerine havada uçması olasılığını dışlamaz. Ancak yere düşerse ve fizik yasaları doğruysa, çekim kuvvetinin tüm karşı koyan faktörlerden daha ağır basmış olması gerekir.⁴⁸

Kâr oranlarının düşme eğilimi yasasının işleyişine içsel olan endojen süreçler ile aynı yasanın işleyişine dışsal olan eksojen süreçler arasında asimetrik içsel bir ilişki vardır. Trotskiy'in sunduğu çok-nedenli açıklamadan esinlenen Ernest Mandel'in belirttiği gibi, kapitalist birikim endojen anlamda krizler yaratma eğilimindedir; ancak krizlerin aşılmayıp aşılmayacağı ve aşılsa hangi biçimde aşılabacağı (sosyalist devrim veya yeni bir kapitalist çevrim biçiminde) siyaset, savaşlar, yenilikler vb. gibi eksojen faktörlere bağlıdır.⁴⁹ Yani kâr oranlarının düşme eğilimi politik anlamda kaderci yaklaşımları temellendiren sosyal bir otomatizmi zorunlu olarak varsaymaz. Kâr oranlarının düşme eğilimi yasasının tetiklediği kapitalist çevrimlerin mantığı, sınıf mücadelesinin çevrimleri olarak da değerlendirilebilir.⁵⁰ Burada önemli olan Trotskiy'in Engels'in kapitalist çevrimler ve bunların politik mücadelelerle ilişkisi üzerine ifadelerinden etkilenmiş olmasıdır. Trotskiy, "*Fransa'da Sınıf Mücadeleleri*"ne "Giriş"ten şu pasajı aktarır:

Olaylar ve olaylar dizisi güncel tarih tarafından değerlendirilirse, nihai ekonomik nedenlere geri dönmek asla mümkün olmayacaktır. Uzmanlaşmış basın bu kadar zengin malzeme sağladığı bugün bile, sanayi ve ticaretin dünya pazarındaki hareketini ve üretim yöntemlerinde meydana gelen değişiklikleri gün geçtikçe takip etmek, ... kendilerini yüzeyin üzerinde aniden zorla hissettirmeden önce genellikle bilinmeyen âlemlerde uzun bir süre çalışan bu çok çeşitli, karmaşık ve sürekli değişen faktörlerden zamanın herhangi bir noktası için genel bir sonuç çıkarabilmek, İngiltere'de bile imkânsız hale gelmektedir. Belirli bir dönemin ekonomik tarihine ilişkin net bir genel görüş, hiçbir zaman eşzamanlı olarak elde edilemez, ancak materyal toplanıp elendikten sonra elde edilebilir. İstatistikler burada gerekli bir ek yardımcıdır ve her zaman geride kalırlar. Bundan dolayı, günümüzün çağdaş tarihi içinde en keskin faktörü sabitmiş gibi ele almak, belirli bir dönemin başlangıcındaki mevcut ekonomik durumu, bütün zaman dönemi için hiç değişmezmiş gibi kabul etmek zarureti vardır ya da yalnızca gözlerimizin

47 Collier, a.g.y., s. 277-278.

48 Kliman ve ark., a.g.y., s. 6.

49 Ernest Mandel, "Long Waves, Technological Revolutions, and Class Struggle Cycles", *Long Waves of Capitalist Development: A Marxist Interpretation* içinde, Verso, 1995, s. 28-48.

50 A.g.y., s. 28-48.

önünde cereyan eden olaylardan çıkan ve bu nedenle apaçık olan bu durumdaki değişimleri ele almak gerekir. Dolayısıyla burada materyalist yöntem, sıklıkla, siyasi çatışmaların izini, mevcut sosyal sınıfların çıkarları ile ekonomik gelişmenin neden olduğu sınıf fraksiyonları arasındaki mücadelelere kadar geri götürmekle ve belirli siyasi partilerin daha çok veya daha fazla bu aynı sınıfların ve sınıf fraksiyonlarının daha az yeterli politik ifadesi olduğunu göstermekle sınırlamak zorundadır.

İncelenecek tüm süreçlerin temeli olan ekonomik durumdaki eşzamanlı değişikliklerin bu kaçınılmaz ihmalinin bir hata kaynağı olması gerektiği açıktır.⁵¹

Engels ayrıca, ekonomik çevrimler sırasında üretimle eksojen olarak ilişkili politik üst yapı gibi faktörlerin oynadığı hayati rolü vurguladığı Conrad Schmidt'e yazdığı mektubunda Trotskiy'in tezinin erken bir biçimini verir:

Devlet gücünün ekonomik gelişme üzerindeki tepkisi üç türden biri olabilir: aynı yönde ilerleyebilir ve o zaman gelişme daha hızlı olur; gelişme çizgisine karşı çıkabilir, bu durumda günümüzde her büyük ulustaki devlet gücü uzun vadede parçalara ayrılacaktır; ya da ekonomik gelişmeyi belirli yollardan kesebilir ve belli yollardan ona başkalarını dayatabilir. Bu durum nihayetinde kendisini önceki iki durumdan birine indirger. Ancak iki ve üçüncü durumlarda siyasi iktidarın ekonomik kalkınmaya büyük zarar verebileceği ve büyük enerji ve malzeme yığınlarının israfına yol açabileceği açıktır.⁵²

Kapitalist çevrimlerin yukarı ve aşağı dalgalanmaları, sınıf mücadelesinin siyasi gidişatını hiçbir şekilde otomatik olarak belirlemez, sadece onu içeriği olarak yönlendirir. Siyasi mücadele ise üst yapısal bir unsur olarak diyalektik bir tersinmeyle iş çevrimlerinin kaderini belirler. Trotskiy'in dediği gibi:

Ekonomide canlanma ve kriz ile devrimin gelişmesi arasındaki karşılıklı ilişki, bizi yalnızca teori açısından değil, her şeyden önce pratik olarak çok ilgilendirir. Birçoğunuz Marx ve Engels'in 1851'de -canlanma zirvedeyken, 1848 Devrimi'nin sona erdiğini ya da en azından bir sonraki krize kadar kesintiye uğradığını kabul etmenin gerekli olduğunu yazdıklarını hatırlayacaktır. Engels, 1847 krizi devrimin anasıyken, 1849-51 patlamasının muzaffer karşı-devrimin anası olduğunu yazdı. Bununla birlikte, bu yargıları, bir krizin her zaman devrimci eylemi doğururken, bir patlamanın işçi sınıfını pasifize ettiği anlamında yorumlamak çok tek yanlı ve tamamen yanlış olacaktır. 1848 Devrimi krizden doğmadı. İkincisi sadece son ivmeyi sağladı. Esasen devrim, kapitalist gelişmenin ihtiyaçları ile yarı-feodal sosyal ve devlet sisteminin prangaları arasındaki çelişkilerden doğdu. Ancak 1848'in kararsız ve yarım kalmış Devrimi, lonca ve serflik rejiminin kalıntılarını süpürdü ve böylece kapitalist gelişmenin çerçevesini genişletti. Yalnızca ve yalnızca bu koşullar altında, 1851 patlaması, 1873'e kadar süren bütün bir kapitalist refah çağının başlangıcı oldu.

Engels'i alıntılarken bu temel gerçekleri gözden kaçırmak çok tehlikelidir. Çünkü, tam olarak 1850'den sonra, Marx ve Engels gözlemlerini yaptıklarında, normal

51 Aktaran: Leon Trotsky, "The Curve of Capitalist Development", *Fourth International*, Cilt:2 Sayı:4, New York, Mayıs 1941, s. 111-114, <https://www.marxists.org/archive/trotsky/1923/04/caplevel.htm>.

52 F. Engels, a.g.y., "Engels to Conrad Schmidt, October 27, 1890".

veya düzenli bir durum değil, ama 1848 Devrimi'nin zeminini temizlediği bir kapitalist Sturm und Drang (fırtına ve coşku) çağı başladı. Bu, burada belirleyici bir öneme sahiptir. Refahın ve elverişli konjonktürün çok güçlü olduğu, krizin yalnızca yüzeysel ve kısa ömürlü olduğu bu fırtına ve coşku dönemi, tam da devrimle sona eren bu dönemdi. Burada mesele konjonktürde bir iyileşmenin mümkün olup olmadığı değil, konjonktürdeki dalgalanmaların yükselen mi yoksa alçalan bir eğride mi ilerlediğidir. Bu, tüm sorunun en önemli yönüdür.⁵³

Trotsky'ın ayrıca belirttiği üzere:

Ekonomik konjonktürün salınımları (patlama-depresyon-kriz) zaten kendi içlerinde, kimi zaman niceliksel, kimi zaman niteliksel değişimlere ve siyaset alanında yeni oluşumlara yol açan dönemsel dürtüleri ifade eder. Mülk sahibi sınıfların gelirleri, devlet bütçesi, ücretler, işsizlik, dış ticaret oranları vb., ekonomik konjonktürle yakından bağlantılıdır ve sırayla siyaset üzerinde en doğrudan etkiyi gösterir. Tek başına bu bile, kapitalist gelişme çevrimleriyle ilgili olarak siyasi partilerin, devlet kurumlarının vb. tarihini adım adım izlemenin ne kadar önemli ve verimli olduğunu anlamamız için yeterlidir.

Bununla, kesinlikle bu çevrimlerin her şeyi açıkladığını söylemek istemiyoruz. Bu, yalnızca çevrimlerin kendilerinin temel değil, türev ekonomik fenomenler olmaları nedeniyle hariç tutulmuştur. Çevrimler pazar ilişkileri aracılığıyla üretici güçlerin gelişmesi temelinde serimlenirler. Ancak çevrimler, kapitalist toplum mekanizmasında otomatik nabız aracılığıyla vazgeçilmez bir diyalektik kaynak oluşturarak pek çok şeyi açıklarlar. Ticari-endüstriyel konjonktürün kırılma noktası, siyasi eğilimlerin, yasaların ve her türlü ideolojinin gelişiminin ağındaki kritik düşümlerle bizi daha da yakınlaştırıyor.

Ancak kapitalizm, yalnızca çevrimlerin periyodik olarak yinelenmesiyle karakterize edilmez, aksi takdirde dinamik bir gelişme değil, karmaşık bir tekrar olacaktır. Ticari-endüstriyel çevrimler farklı dönemlerde farklı karakterdedir. Aralarındaki temel fark, verilen her çevrim içinde kriz ve canlanma dönemi arasındaki nicel ilişkiler tarafından belirlenir. Patlama (boom), önceki kriz sırasındaki yıkımı ya da daralmayı bir artıkla restore ederse, kapitalist gelişme yukarı doğru hareket eder. Yıkımı veya her halükarda üretici güçlerin daralmasını işaret eden kriz, yoğunluğu bakımından buna karşılık gelen patlamayı aşarsa, sonuç olarak ekonomide bir düşüş yaşarız. Son olarak, eğer kriz ve canlanma birbirini dengeliyorsa, o zaman ekonomide geçici ve durağan bir denge elde ederiz. Şema kabaca budur.⁵⁴

Woods'un iddia ettiği gibi, Trotsky, *Kapitalist Gelişme Eğrisi*'nde, ekonominin nihai olarak belirleyici olmasına ve diğer faktörlerden etkilenmesine rağmen, kapitalizmin gelişiminin yalnızca ekonomik çevrim sorunlarına indirgenemeyeceğini vurgulamıştır. Örneğin, bu faktörlerin en önemlilerinden biri olan üst yapı, ekonomik tabanı çok farklı şekillerde etkileyebilmektedir. Burada önemli olan, Trotsky'ın analizinin çıkış noktasını oluşturan Engels'in "*Fransa'da Sınıf Mücadelelerine Giriş*"idir. Trotsky'ın tarihin, üstyapı gibi faktörlerden de etkilenen, yani "yalnızca üretici sistemin iç güçlerinden değil, dış etkenlerden de etkilenen" karmaşık bir olaylar dizisi olduğu ve insanların ekonomik güçlerin

53 Leon Trotsky, *The First Five Years of the Communist International: Volume I*, Pathfinder Press, 1972, s. 269-270.

54 Trotsky, "The Curve of Capitalist Development", s. 111-114.

oyuncakları olmadığı yönündeki kararlılığı, kaynağını Engels'te bulmaktadır.⁵⁵

Kapitalizm otomatik olarak aşağı bir salınımdan yukarı bir salınıma geçemez ve kapitalist birikimin devam edip etmeyeceği veya sosyalist bir devrimin gerçekleşip gerçekleşmeyeceği eksojen faktörler tarafından belirlenir. Dolayısıyla Marx ve Engels, tarihi temaşa etmek için kapitalist üretimin hareket yasalarını açıklamazlar, tarihi söz konusu yasaların doğurduğu nesnel eğilimlere göre dönüştürmek için analiz ederler. Kapitalizm, bir yandan sermayeyi merkezileştirme ve yoğunlaştırma eğilimi ile üretimi yüksek teknoloji ile toplumsallaştırırken, diğer yandan üretim anarşisi, üretici güçlerin paha biçilmez bir bölümünün yok edildiği krizlere neden olur. Dolayısıyla bu çelişki hem sosyalist bir toplumun tohumlarını inşa etmekte, hem de kapitalizmin ölümünün sinyallerini vermektedir. Kapitalizm, üretici güçleri geliştirip üretimi toplumsallaştırırken bir yandan da giderek kötüleşen krizlerle insanlığı barbarlığa sürüklemektedir. Bu koşullar, proletaryayı, kapitalizmin yasalarını biçimsel anlamda diyalektik bir tersinme yoluyla dönüştürerek sosyalist bir devrim yapmaya zorlar.

Ne yazık ki, eksik tüketim teorisinin farklı versiyonlarını Marksizmin kriz teorisi olarak destekleyenler, farkında olmadan ücretlerin artırılmasına dayalı reformist bir politikanın temelini oluşturan yorumları teşvik etmektedirler. Bu kriz teorisi, sosyalist bir devrimin nesnel ve öznel koşullarını yaratırken kapitalizmde krizlerin neden zorunlu olarak periyodik olarak artan şiddette ve mevcut burjuva toplumu tehdit edecek bir biçimde üretici güçleri yok ederek ortaya çıktığını açıklayamaz. Engels'in yorumladığı gibi:

Ama ne yazık ki, kitlelerin eksik tüketimi, kitlelerin tüketiminin onların devamı ve yeniden üretimi için gerekli olanla sınırlandırılması yeni bir olgu değildir. Bu sömüren ve sömürülen sınıflar olduğu sürece var olmuştur. Kitlelerin durumunun özellikle elverişli olduğu tarihin o dönemlerinde bile, örneğin 15. yüzyılda İngiltere'de olduğu gibi, kitleler yetersiz tüketmekteydi. Kendileri tarafından tüketilecek yıllık toplam ürüne sahip olmaktan çok uzaktardı. Dolayısıyla eksik tüketim binlerce yıldır tarihte değişmez bir özellik iken, üretim fazlası sonucu krizlerde patlak veren pazarın genel daralması sadece son 50 yılın olgusudur; ve böylece Bay Dühring'in tüm yüzeysel kaba ekonomisi, yeni çarpışmayı yeni aşırı üretim olgusuyla değil, bin yıllık eksik tüketim olgusuyla açıklamak için gereklidir.⁵⁶

Ancak, kâr oranlarının düşme eğilimi yasası, krizlerin neden zorunlu olarak yoğunlaştığını ve üretici güçleri yok ederek burjuva toplumunun varlığını tehdit ettiğini başarıyla açıklar. Kliman ve ortak yazarlarının mevcut krizin nedenine ilişkin iddia ettikleri gibi:

Bize göre (söz konusu) teori, mevcut krizi hem bilimsel olarak meşru hem de Marksist solun şu anda sunduğu alternatiflerden önemli ölçüde daha iyi bir yol içinde açıklıyor. Bugünün ekonomik krizinin merkezi bir mekanizması, ABD, Birleşik Krallık ve diğer bazı gelişmiş kapitalist ülkelerdeki kâr oranının şimdi ve

55 Alan Woods, "Marxism and The Theory of Long Waves", 21.02.2020, <https://www.marxist.com/marxism-theory-long-waves-kondratiev141100.htm>.

56 Marx ve Engels, *Anti-Dühring*, a.g.y., s. 272.

Devrimci Marksizm 51-52

savaş sonrası patlamanın ilk yıllarından beri düşüyor olmasıdır. Teori, bu gerçeğin nedenini açıklar: yatırılan sermaye birikimi, kâr oranını düşürme eğiliminde olacak biçimde istihdam büyümesini geride bırakmıştır; ve çeşitli “karşı koyan faktörler” bu eğilimi kısa dönemler dışında herhangi bir zamanda dengelemede başarısız oldu.⁵⁷

Ayrıca, daha önce de belirttiğimiz gibi, kapitalist üretim ilişkileri ile üretici güçler arasındaki çelişki, düşen kâr oranlarının tetiklediği krizlerden kaynaklanmaktadır. Yani, kâr oranlarının düşme eğilimi yarasından kaynaklanan krizler aracılığıyla, üretimin toplumsallaşmış niteliği ile kapitalist temellük biçimi arasındaki çelişki en somut ifadesini bulur. Kâr oranlarının düşme eğilimi yarası, kapitalizmin tarihsel olarak geçici bir üretim tarzı olduğunu ve üretici güçlerin gelişmesinin önünde bir engel haline geldiğini göstermektedir. Bu noktanın konumuzla ilgisi şudur: Kapitalizm, üretici güçlerin artan bir şiddetle gelişmesinin önünde bir engel olarak hareket etmezse, devrimci mücadele ahlaki ve ütöpik bir çizginin ötesine geçemez. Yani, kâr oranlarının düşme eğilimi yarası, Engels tarafından icat edilen mekanik bir çöküş teorisi değildir ve sosyalizmin barbarlığa karşı tarihsel meşruiyetini sağlar.

Özetle Engels, Marx’ın kriz teorisini, felsefi anlamda ne mekanik materyalizme ne de idealizme saplanmadan ve politik anlamda ne kaderciliğe ne de iradeciliğe zemin hazırlamadan başarılı bir şekilde yorumlamış ve sunmuştur. Tarihsel materyalizmin ilkeleri doğrultusunda, kapitalizmin nesnel dinamikleri onu tarihsel sonuna doğru götürür. Ama bu sonun barbarlığa mı yoksa sosyalizme mi yol açacağını belirleyecek olan, devrimci iradedir. Kapitalizm, barbarlık pahasına, eksojen faktörler yoluyla endojen çöküş eğilimlerinin üstesinden gelerek hayatta kalabilir. Dolayısıyla geleceği barbarlığın mı yoksa sosyalizmin mi şekillendireceği, diyalektik bir tersinme yoluyla kapitalist ekonominin yasalarını politik anlamda nasıl biçimsel olarak dönüştürdüğümüze bağlı olarak belirlenecektir.

b) Engels, reformizm ve Stalinizm

Engels’in mirasıyla ilgili bir başka tartışmalı konu da siyasette reformizme karşı tutumudur. Bernstein, kapitalizmin gittikçe yoğunlaşan krizlerde sınıfları kutuplaştırma eğiliminin sona erdiğini ve sistemin demokratik süreçler içinde reforme edilmesinin mümkün olduğunu ileri sürmüştür. Bernstein’ın revizyonist tezi, Marx’ın devrim hakkındaki tezinin, kapitalizmi zorunlu olarak çöküşe sürükleyen bir eğilime dayandığını varsayar. Bernstein, kapitalizmin sözde çöküş teorisini çürütmeye yönelik teorik çabasıyla, Marksizmin revizyonist yeniden yorumunu bu şekilde meşrulaştırmıştır. Reformist politikalarını kapitalizmin çöküşünün sözde kaçınılmazlığına ve sosyalist zafere dayandıran Stalinist reformizmin aksine, Bernstein reformist politikasını kapitalizmin tarihsel sınırlarının reddine dayandırdı. Ancak her iki yaklaşım da, kapitalizmin ya otomatik olarak sosyalist üretim tarzına dönüşeceği ya da sosyalist devrimin gerçekleştirilemeyeceği konusunda aynı öncülü paylaşmaktadırlar. Veya başka bir deyişle, barbarlığı tarihsel

⁵⁷ Kliman ve ark., a.g.y., s. 2-3.

bir olasılık olarak görmeden kapitalizmin çöküşünü ve sosyalizme otomatik geçişi özdeşleştirmektedirler.

Manfred Steger gibi bazı düşünürler, Bernstein'in revizyonizminin kökenini Engels'te bulurlar. Steger'in argümanına göre, olgun Engels, siyasi tedriciliğe yönelerek evrim ve devrim arasındaki diyalektik ilişkiyi evrim lehine bozmuştur.⁵⁸ Steger'le aynı çizgide olanlar için bunun kanıtı, Engels'in Marx'ın *Fransa'da Sınıf Mücadeleleri*'ne yazdığı Giriş'tir.⁵⁹ Engels orada şunları söylemektedir:

Tarih bizi ve benzer düşünenleri yanılttı. Kıtadaki ekonomik gelişmenin durumunun o zamanlar kapitalist üretimin ortadan kaldırılması için hiçbir şekilde olgun olmadığını açıkça ortaya koydu; 1848'den beri tüm Kıtayı etkileyen ve Fransa, Avusturya ve Macaristan'da büyük endüstriyi getiren ekonomik devrimle kanıtladı. Bu, Polonya ve daha yakın zamanda Rusya'da da büyük endüstri gelişirken, Almanya'yı birinci sınıf bir sanayi ülkesi haline getirdi - tüm bunlar, 1848'den itibaren büyük bir genişleme kapasitesi anlamına gelen kapitalist bir temelde büyük sanayiye ortaya çıkararak ekonomik devrimle kanıtlamıştır. Ama sınıf ilişkilerine her yerde açıklık getiren, manüfaktür döneminden ve hatta Doğu Avrupa'da hatta lonca zanaatından devralınan bir yığın melez biçimi ortadan kaldıran ve gerçek bir sanayi proletaryası ve gerçek bir burjuvaziyi yaratan her ikisini de toplumsal evrimin ön planına zorlayan... işte bu sanayi devrimiydi. Ve eğer proletaryanın bu güçlü ordusu henüz amacına ulaşmadıysa, zaferi tek bir darbeye kazanmaktan çok uzaksa, yavaş yavaş sert, inatçı adımlarla ilerlemelidir. 1848'de salt bir darbeye toplumsal dönüşümü gerçekleştirmenin ne kadar imkânsız olduğunu bir kez daha kanıtladı.⁶⁰

Bununla birlikte, Engels'in ifadesi, son derece baskıcı koşullarda gerçekleşen bir oto-sansürü içeriyordu ve ayrıca anti-sosyalist yasaların korkusu ve Wilhelm Liebknecht'in editörlüğü altında devrimi ima eden ifadelerin düzeltilmesiyle çarpıtıldı, Engels buna şöyle tepki verdi:

Bugün *Vorwärts*'ta, önceden bilgim olmadan basılmış ve beni [ne olursa olsun] barışsever bir yasallık savunucusu olarak sunacak şekilde çarpıtılmış olan "Giriş"imden bir alıntı görmek beni şaşırttı. Bu utanç verici izlenimin silinmesi için yazının *Neue Zeit*'te bütünüyle görünmesini istememin nedeni de bu. Bu konuda ne düşündüğüm konusunda Liebknecht'i hiçbir şüphede bırakmayacağım

58 Blackledge, a.g.y., s. 229. Blackledge'in daha da açıkladığı gibi: "Manfred Steger, Engels'in, bir yandan *Komünist Manifesto*'nun siyasetine olan bağlılığını, diğer yanda bunu siyasi 'tedricicilik' kucaklamasıyla bağdaştırmaya çalışması nedeniyle, Bernstein'in yorumuna kapıyı açtığını ileri sürmüştür. Steger, Engels'in olgun siyasetine ilişkin yorumunun, bu konudaki önceki girişimlere göre daha iyi olduğunu iddia eder, çünkü bu girişim, basit bir fikir tarihi olarak işlemekten ziyade siyasi bağlam içinde yer alır (Steger 1999, 182). Ancak bu argüman temelde sorunludur. Bernstein'in Engels yorumunun (en azından kısmi) geçerliliğini haklı çıkarmak için Steger, Engels'in yazdığı 'dramatik biçimde değişen siyasi durum'un revizyonist yorumunu zımnem kabul eder. Gerçekten de, Engels'in evrim ve devrim arasındaki ayrımı karıştırırken aynı zamanda Marksizmin teori ve pratik birliğinden ödün verdiği iddiası, Marx ve Engels'in siyasetini Engels ve Marx'ın hayatlarını eleştirmekle geçirdikleri tek boyutlu devrimci siyaset anlayışıyla karıştırmaya bağlıdır."

59 A.g.y., s. 223.

60 Friedrich Engels, "Introduction to Marx's Class Struggles in France", *The Revolutionary Act. Military Insurrection or Political and Economic Action?* içinde, çev: Henry Kuhn, The New York News Company (Socialist Labour Party), 1922, <https://www.marxists.org/archive/marx/works/1850/class-struggles-france/intro.htm>.

ve aynısı, kim olursa olsun, ona görüşlerimi saptırmak için ve dahası, bana bu konuda tek bir kelime bile etmeden bu fırsatı verenler için de geçerlidir.⁶¹

Engels'in bu metni yazarken içinde yaşadığı siyasi iklimi de gözden kaçırmamak gerekir. Engels metni siyasi bir yenilgiden sonra devrimci olmayan bir dönemde yazmıştır. Askeri bilimde oldukça yetenekli olan Engels, bu metinde, "gelecekteki devrimi devrimci olmayan bir bağlamda yönlendirmek" açısından (nihai hedefi unutmadan) bir taktik geri çekilme olarak yasal kanalın nasıl kullanılacağını ele almıştır.⁶² Engels'in devrimci olmayan bir durum koşullarında taktiksel olarak geri çekilme girişiminde sınıf mücadelesi çevrimleri teorisinin başlangıcını görebiliriz. Engels, sınıf mücadelesi çevrimlerinde bir taktik düşünce örneği göstermiştir. Ancak bu, Engels'in, hareketin uzun vadeli hedeflerinin kısa vadeli hedeflerin gölgesinde kaldığı oportünizm tehlikesinin farkında olmadığı anlamına gelmez:

... Sosyal-Demokrat basının geniş bir kesiminde zemin kazanan oportünizm. Anti-Sosyalist Yasa'nın yenilenmesinden korktukları veya bu yasanın hüküm sürdüğü dönemde yapılan her türlü aşırı aceleci açıklamaları hatırlatarak, şimdi partinin Almanya'daki mevcut yasal düzeni, tüm parti taleplerini barışçıl yollarla yerine getirmeye yeterli bulmasını istiyorlar. Bunlar, eski toplumsal düzeni zorunlu olarak aşmak zorunda olup olmadığını ve bu eski kabuğu bir yengeç kabuğunu kırarkenki gibi zorla patlatmak zorunda olup olmayacağını kendine sormadan, kendini ve partiyi "günümüz toplumunun sosyalizme doğru geliştiğine" ikna etme girişimleridir. Günün anlık çıkarları için büyük, temel düşüncelerin bu unutulması, sonraki sonuçlara bakılmaksızın anın başarısı için bu mücadele ve çaba, hareketin geleceğinin bugünü için bu fedakârlığı "dürüstçe" olabilir, ama bu yine de oportünizmdir ve öyle kalır ve "dürüst" oportünizm belki de hepsinden daha tehlikelidir!⁶³

Engels'e yöneltilecek bir diğer politik eleştiri de Engels'in Stalinizmin entelektüel temellerini atmış olduğu yönündedir. Burada bizi özellikle ilgilendiren şey, tarihi kabaca şematize ederek devrimci özneliği yadsıyan Stalinizmin ekonomik indirgemeci ve teleolojik yaklaşımı ile Engels'in Marksizmi arasındaki sözde bağlantıyı sorgulamaktır. Blackledge'in işaret ettiği gibi, Stalin, Engels'in tek ülkede sosyalizm eleştirisi, devletin sönmelenmesine ilişkin sosyalist vizyonu veya sosyalizmde değer yarasının kaldırılmasına ilişkin iddiası gibi düşüncesinin birçok önemli yönünü bayağılaştırdı.⁶⁴ Konumuzla bağlantılı olarak Stalin Engels'in

61 Alıntılaman Doug Enaa Greene, a.g.y.

62 Blackledge, a.g.y., s. 229-232.

63 Paul D'Amato, "Marxists and Elections", *International Socialist Review* içinde, <https://isreview.org/issue/13/marxists-and-elections>; Friedrich Engels, "A Critique of the Draft Social-Democratic Program of 1891", *Marx & Engels Collected Works Vol. 27* içinde, s. 226-227.

64 Stalinist komünizm anlayışının aksine, Engels, geçiş toplumunda ilk başta bir işçi devleti aracılığıyla ortaya çıkacak olan demokrasinin bir adım ötesinde olan komünizmde devletin kendisinin sönmüneceğini açıkça belirtti. Stalin'in sözde tek ülkede sosyalizm teorisi, sosyalist devrimin hem nesnel hem de öznel koşulları açısından Marx'ın ve Engels'in, ve Lenin'in enternasyonalizminden bir kopuşu temsil eder. Nesnel koşullar açısından değerlendirdiğimizde, kapitalizmin yarattığı dünya pazarı aracılığıyla tüm ulusal ekonomileri birbirine bağladığını, dünya genelinde üretimi toplumsallaştırdığını ve dünyadaki uluslararası işbölümü içinde üretici güçleri geliştirdiğini görüyoruz. Bu nedenle, kapitalizmin yarattığı üretici güçlere ancak dünya düzeyinde el konulabilir.

düşüncesinin tüm devrimci içerimlerini de çarpıtmış ve ekonomik determinist bir yorumla katı bir tarihsel şema sunmuştur.⁶⁵

Stalinizm, basit bir şemaya indirgediği tarihin öznesini üretici güçler olarak tasvir ederken, insanın en önemli üretici güç olduğunu gizler. Engels, Stalin'den farklı olarak tarihi bir özneye dönüştürmez:

Tarih hiçbir şey yapmaz, “büyük bir servete sahip değildir”, “hiçbir savaş vermez”. Bütün bunları yapan, sahip olan ve savaştan insan, gerçek, yaşayan insandır; “tarih”, deyim yerindeyse, insanı kendi amaçlarına ulaşmak için bir araç olarak kullanan ayrı bir kişi değildir; tarih, amaçlarını takip eden insanın faaliyetinden başka bir şey değildir.⁶⁶

Doğa ile toplum arasındaki niteliksel farklılıkları görmezden gelen Stalin, sosyalizmi doğadaki nedensellik bilimsel olarak özdeş olan bir nedensellik modeli üzerinden değerlendirir. Bu modelde tarih doğrusal bir şekilde sosyalizme doğru ilerler. Stalin, Engels'in diyalektiğin yasalarına verdiği öneme rağmen, diyalektik yasalarından yadsımanın yadsınmasını ortadan kaldırdı. Bu çerçevede Stalin, doğa tarihinde toplumsal yaşamın yarattığı sıçramayı ve bilinçli ve toplumsal etkinliğin Marksist teori için oynadığı hayati rolü görmezden geldi. Engels'in diyalektiği doğayı ve toplumu farklılıkları içinde praxis perspektifinden incelerken, Stalin'in sözde diyalektiği toplumu doğa ile özdeşleştirerek pratiği dışlar. Fuchs'un dediği gibi:

Stalin için, bilim olarak sosyalizm, doğa bilimlerinden farklı bir toplum bilimi değil, toplumda işleyen determinist ve mekanik sosyal doğa yasaları anlamına

Devrimin öznel koşulları açısından, sosyalist devrim, ancak işçi sınıfının dünya ölçeğinde giderek ilerleyen bir şekilde iktidarı ele geçirmesiyle gerçekleştirilebilir. Bu nedenle işçi sınıfı, birbirinden kopuk devletler halinde değil, aynı bütünlük çıkarılara sahip tek bir devletin bileşenleri olarak örgütlenmelidir. Engels'in belirttiği gibi:

“Soru 19: Bu devrimin tek bir ülkede gerçekleşmesi mümkün olacak mı?”

Cevap: Hayır. Büyük ölçekli sanayi, zaten dünya pazarını yaratarak, dünyanın tüm halklarını ve özellikle medeni halkları o kadar birbirine bağlamıştır ki, her halk bir başkasının başına gelenlere bağımlıdır. Ayrıca, tüm uygar ülkelerde büyük ölçekli sanayi, toplumsal gelişmeyi o kadar düzletirdi ki, tüm bu ülkelerde burjuvazi ve proletarya toplumun iki belirleyici sınıfı ve aralarındaki mücadeleye günün ana mücadelesi haline geldi. Dolayısıyla komünist devrim yalnızca ulusal bir devrim olmayacaktır; tüm uygar ülkelerde, yani en azından İngiltere, Amerika, Fransa ve Almanya'da aynı anda gerçekleşen bir devrim olacaktır. Bu ülkelerin her birinde, ülkenin daha gelişmiş bir sanayiye, daha fazla servete ve daha önemli bir üretici güç kitlesine sahip olup olmasına göre daha hızlı veya daha yavaş gelişecektir. Bu nedenle, Almanya'da gerçekleştirilmesi en yavaş ve en zor, İngiltere'de ise en hızlı ve en kolay olacaktır. Aynı zamanda dünyanın diğer ülkeleri üzerinde de önemli bir etkiye sahip olacak ve önceki gelişme biçimlerini tamamen değiştirecek ve büyük ölçüde hızlandıracaktır. Bu dünya çapında bir devrimdir ve bu nedenle kapsamı dünya çapında olacaktır.” (Bkz. Friedrich Engels, *The Holy Family, Marx & Engels, Collected Works Volume 4* içinde, s. 351-352.) Engels'in sosyalist pratiğin ancak dünya ölçeğinde gerçekleşebileceğini vurgulaması, onun devrimci faaliyeti kapitalist ekonominin zorunluluklarını göze alarak inşa etme hedefiyle uyumludur. Engels, devrimci pratiğin ütopyacıktan ancak gerekli nesnel koşullar çerçevesinde gerçekleşmesi halinde ayırt edilebileceğini ve dünya ölçeğinde işleyen kapitalizmin hareket yasalarının ancak dünya çapında bir özne tarafından dünya ölçeğinde kontrol edilebileceğini savunmaktadır.

65 Blackledge, a.g.y., s. 12-14.

66 Karl Marx ve Friedrich Engels, *The Holy Family, Marx & Engels, Collected Works, Volume 4* içinde, s. 93.

gelir. Bunun anlamı, Stalin için tarihin doğrusal bir şekilde geliştiği, onun için “aşağıdan yukarıya bir gelişme süreci” olduğudur... Stalin, Sovyetler Birliği'nin kapitalizmi izlediğini ve bu nedenle sosyalist bir sistem olduğunu savunmaktadır: “SSCB zaten kapitalizmi ortadan kaldırdı ve bir Sosyalist sistem kurdu” (Stalin 1945, 119). Onun iması, onu eleştiren herkesin burjuva ve anti-sosyalist olduğuydu. Diyalektiğin mekanik yorumu, Stalin'in rakiplerine karşı duyduğu terörü meşrulaştırdı. Aufhebung (sublasyon) ve yadsımanın yadsınması kavramları Stalinist diyalektikte yoktur. Ancak bunlar Engels'in diyalektiğinin kilit özellikleridir. Stalin, Engels'e atıfta bulunmuştur, ancak Engels'in diyalektik yorumu, Stalin'in mekanik ve determinist kavramlara dayanan yorumundan farklıdır. Engels, Stalinizm için suçlanamaz. (bkz. Liedman 2018, 467-525). Engels'e göre diyalektik doğada, bilinçte ve toplumda işler. Bu diyalektik süreçler birbirine bağlıdır, ancak aynı değildir. Toplumda, toplum karmaşık ve dinamik olduğu için her zaman planlandığı gibi gerçekleştirilemeyen niyet ve çıkarlara göre hareket eden ve mücadele eden bilinçli insan aktörler vardır. Tıpkı Marx için olduğu gibi Engels için de tarih, sınıf mücadelelerinin tarihidir. “En azından modern tarihte, tüm siyasi mücadelelerin sınıf mücadeleleri olduğu ve zorunlu olarak politik biçimlerine rağmen tüm sınıf kurtuluş mücadelelerinin nihayetinde ekonomik soruna yöneldiği kanıtlanmıştır-çünkü her sınıf mücadelesi politik bir mücadeledir.” (Engels 1888, s. 387-388, 391). Bilimsel sosyalizm, Engels için toplumun doğal yasalara ve mekanik determinizme dayalı olarak geliştiği anlamına gelmez. Aksine, toplumun kendi diyalektik mantığı vardır. Değişimin insan pratikleri aracılığıyla gerçekleştiği ve sınıflı toplumda sınıf mücadelesinin dönüşümün belirleyici pratiği olduğu, toplumun yasalarından biridir.⁶⁷

Bu tutumun bir başka yansıması da Stalinizmin demokrasiye yönelik olumsuz tutumudur. Aynı şekilde, tarihin mekanik olarak ekonomik hareket yasaları tarafından belirlendiği kabul edildiği ölçüde, toplumu komünizmin kaçınılmaz sonucu olacağı evrimsel bir sürece hazırlamanın ötesinde bir siyasi strateji geliştirmek mümkün değildir. Ancak Marx ve Engels için tarih bizi yöneten bir özne değildir ve komünizm de onun kaçınılmaz bir sonucu değildir. Bu bağlamda komünist mücadele, tarihte ilk kez bu insanların bu sürece aktif katılımını ve dolayısıyla insanların kendi kaderlerine bilinçli ve iradi olarak hükmetmek için harekete geçtiği bir süreç olduğu ölçüde, burjuva demokrasisi ile kıyaslanamayacak kadar genişlemiş bir demokrasiyi gerektirmektedir.

Sonuç

Bu makalede Engels'in Marx'ın düşüncesini mekanik ve son derece determinist bir yorumla çarpıttığı ve Marksist teoride devrimci öznelliği dışladığı eleştirisine yanıt vermeye çalıştık. Birinci bölümde Engels'e felsefi katkılarında mekanik ve aşırı determinist bir bakış açısıyla devrimci öznelliği reddettiği yönünde yöneltilen eleştirilere cevap vermeyi denedik. Bu bağlamda Engels'in materyalist diyalektiğinin, madde ile düşünce arasındaki ilişkiyi farklılık içinde bir birlik olarak yorumladığını ve madde ile düşüncenin etkileşime girdiği sosyal dolayımın bir katmanlaşma oluşturduğunu iddia ettik. Bu katmanlaşmada, üst dereceden katmanların alt dereceden katmanlardan ortaya çıktığını ve onları varsaydığını savunduk. Ayrıca

⁶⁷ Fuchs, a.g.y., s. 6.

Engels'in diyalektiğin genel yasalarının farklı katmanlardaki özel yasalarda farklı şekillerde tezahür ettiğini ve toplumun belirlenimlerinin doğadakilerden farklı bir şekilde, bilinçli seçimlerin yan ürünleri olarak ortaya çıktığını belirttiğini savunduk. Bu katmanlı ontolojide, alt dereceden katmanların, üst dereceden katmanların içsel bir bileşeni olarak konumlandırıldığı, üst dereceli katmanların ise alt dereceden katmanlarla dışsal olarak ilişkili olduğunu öne sürdük. Asimetrik içsel ilişkiler ekseninde diyalektik bir tersinme yoluyla, nihai olarak alt dereceden katmanların içeriği tarafından belirlenen üst dereceden katmanların, alt dereceden katmanlar üzerinde biçimsel olarak her zaman bir karşı etki yaratabileceğini vurgulamaya çalıştık. Engels'in bu ontolojik öncüller üzerinde yükselen etiğe yaklaşımının, (öznel anlamda) özerklik kazanmak için öznel etkinliği koşullandıran ve sınırlayan nesnel koşulları belirleyen eğilimleri kontrol etme perspektifi üzerine inşa edildiğini savunduk. Engels'in katı bir ekonomik determinizmi benimsemeden, üst yapılar aracılığıyla şekillenecek bir praksis formülasyonu geliştirdiği sonucuna vardık.

Makalenin ikinci bölümünde, Engels'in Marx'ın ekonomi politik eleştirisine yaptığı katkılar çerçevesinde, Engels'in Marksizmini mekanik bir çöküş teorisiyle özdeşleştiren iddialara cevap vermenin yanı sıra, onun siyasi anlamda reformizm ve Stalinizmin temellerini attığı iddialarına da cevap vermeye çalıştık. İlk olarak, Engels'in tarihsel ve mantıksal olanın ilişkisine yönelik iddialarına dair eleştirilerin yapıldığı *Kapital*'in yöntemine ilişkin yorumunu ve Engels'in Marx'ın orijinal yorumunu *Kapital*'in üçüncü cildinin editörlük sürecinde kâr oranlarının düşmesi eğilimi yasası açısından çarpıtarak mekanik bir çöküş teorisi geliştirdiği iddiasını inceledik. Engels'in kapitalizmin tarihsel gelişim sürecini endojen ve eksojen faktörlerin diyalektik etkileşimi üzerinden analiz ettiğini ve alt yapı ile üst yapı arasında asimetrik içsel ilişkiler olduğunu savunduk. Bu anlamda, kapitalizmde barbarlık koşullarını yaratan kriz dinamiklerini belirleyen kâr oranlarının düşme eğilimi yasasının, kapitalizmin doğrusal olarak geliştiği ve çökerek otomatik olarak sosyalizme dönüşeceği varsayımına dayanmadığını iddia ettik. Endojen anlamda söz konusu yasanın üstyapısal eksojen faktörlerin belirlediği dengeleyici eğilimlerle diyalektik etkileşimi bağlamında, kapitalizmin kaderinin görece olumsal karakterini ortaya koymaya çalıştık. Kapitalizmin diyalektik bir tersinme yoluyla geliştirdiği üretici güçler ve toplumsallaştırılmış üretim sayesinde sosyalizmin tarihsel bir olasılık olarak ortaya çıktığını savunduk. Son olarak, kapitalizmin sözde çöküş sürecini otomatik olarak gerçekleşeceği varsayılan sosyalist inşa süreciyle özdeşleştiren reformist ve Stalinist akımların aksine, Engels'in sınıf mücadelesi çevrimlerini taktik düzeyde anlamaya önemli katkılarda bulunduğunu savunduk. Engels'in, tarihi hiçbir şekilde kabaca şemalaştırmadığı için, tarihte ilk kez, komünist mücadele boyunca kitlelerin, kendilerini yöneten tarihsel yasaları bilinçli bir şekilde ve demokratik bir tarzda kontrol ederek kendi kaderini tayin etme sorumluluğunu üstlenmeleri gerektiğini vurguladığını belirttik.

Engels, içinde bulunduğu özel konjonktürde ortaya çıkan öznel indirgemeci eğilimlere karşı kuramında nesnel etkenlere odaklanmış olabilir. Ancak kuramı nesnel etkenler ekseninde biraz eğmek, onu hiçbir şekilde öznelliğin önemini inkâr eden bir nesnel indirgemeci yapmaz. Engels'in ifade ettiği gibi:

Devrimci Marksizm 51-52

Marx ve ben, gençlerin bazen ekonomik tarafa gereğinden fazla vurgu yapmalarından kısmen kendimiz sorumluyuz. Bunu reddeden düşmanlarımıza karşı ana ilkeyi vurgulamak zorundaydık ve etkileşimde yer alan diğer unsurların hakkını vermek için her zaman zamanımız, yerimiz veya fırsatımız olmadı. Ama sıra tarihin bir kesitini sunmak, yani pratik bir uygulama yapmak olunca, durum farklıydı ve hiçbir hataya izin verilemezdi. Ancak ne yazık ki, insanların yeni bir teoriyi tam olarak anladıklarını ve onun ana ilkelerini ve hatta her zaman doğru olmayan ilkeleri özümstedikleri andan itibaren daha fazla uzatmadan uygulayabileceklerini düşünmeleri çok sık olur. Ve daha yeni “Marksistlerin” birçoğunu bu sitemden muaf tutamam, çünkü en şaşırtıcı saçmalıklar de bu minvalde üretildi...⁶⁸

Sonuç olarak Engels, hem felsefi, hem ekonomik hem de politik düzeyde tutarlı bir şekilde hareket etmiş ve Marx'ın öğretilerine sadık kalmış, pratiği sınırlayan koşulların bilincinde kalarak, idealizm ya da mekanik materyalizm ya da kadercilik ya da iradecilik ile takılıp kalmadan pratiği yönetmeyi başarmış önemli bir Marksisttir.

68 Friedrich Engels, “Engels to J. Bloch, In Königsberg, September 21, 1890”, *Historical Materialism* (Marx, Engels, Lenin) içinde, Progress Publishers, 1972, s. 294 - 296, https://www.marxists.org/archive/marx/works/1890/letters/90_09_21.htm.